

Τοπική κοινωνική μεταβολή και η έννοια του «εναλλακτικού»

Σκεύος Παπαϊωάννου*

Περίληψη

Τα καθημερινά αδιέξοδα των σύγχρονων κοινωνιών κάνουν επιτακτικότερη την ανάγκη μελέτης των δυνατοτήτων και των συνθηκών του κοινωνικού εκσυγχρονισμού. Στόχος της εργασίας αυτής είναι να αντιπαραθέσει στην κυρίαρχη λογική της ανάπτυξης, εναλλακτικές προτάσεις και σκέψεις οι οποίες ενυπάρχουν τόσο στις ανεπτυγμένες βιομηχανικές όσο και στις περισσότερο παραδοσιακές κοινωνίες.

1. Εισαγωγή στο πρόβλημα

Τα τελευταία περίπου σαράντα χρόνια υπήρξε –και συνεχίζεται μέχρι σήμερα– έντονη συζήτηση και ερευνητική δραστηριότητα από τη σκοπιά της οικονομίας, της κοινωνιολογίας, της πολιτικής επιστήμης αλλά και της πολιτιστικής ανθρωπολογίας γύρω από ζητήματα «εκσυγχρονισμού», «εξέλιξης», «ανάπτυξης», «μεταβολής», «μετασχηματισμού» της κοινωνίας.

Η πληθώρα των θεωρητικών παραδειγμάτων δεν επιτρέπει έστω και τη συνοπτική τους παρουσίαση¹. Αυτό που πρέπει εντούτοις να αναφερθεί εδώ είναι η αλλαγή της απόλυτης διπολικής διαφοροποίησης μεταξύ «παραδοσιακού» και «μοντέρνου». Σήμερα κυριαρχεί η άποψη ότι ο «εκσυγχρονισμός» δεν αποτελεί μια «μονοδρομική», δημογραφική, κοινωνική, οικονομική, πολιτική, και πολιτιστική διαδικασία, που να οδηγεί σε ένα επίπεδο σαφώς καθορισμένο. Ο εκσυγχρονισμός κατανοείται πλέον περισσότερο ως μια σειρά διαδικασιών διαρθρωμένων μεταξύ τους με ένα κοινό πυρήνα που προκαλεί παρόμοια προβλήματα στις διάφορες κοινωνίες. Τέτοιες διαδικασίες, όπως π.χ. αυξανόμενη κοινωνική διαφο-

* Αναπληρωτής Καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

ροποίηση, αστικοποίηση και μετατροπή αγροτικού πληθυσμού σε εξαρτημένους εργαζόμενους, κατάρρευση ή αποδυνάμωση της παράδοσης συνδέονται στις διάφορες κοινωνίες με συγκεκριμένα βασικά προβλήματα. Η εμφάνιση νέων κοινωνικών ομάδων και συσχετισμών δυνάμεων συνδέεται με συγκρούσεις τις οποίες προσπαθεί η κοινωνία να ρυθμίσει, μεταξύ άλλων με το να εντάξει αυτές τις ομάδες σε ένα ενιαίο θεσμικό πλαίσιο αναφοράς και με το να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για μια νέα συλλογική συνεκτική ταυτότητα συνδέοντας το παραδοσιακό με το μοντέρνο.

Το ερώτημα είναι βέβαια κατά πόσο και κάτω από ποιες συνθήκες είναι οι κοινωνίες σε θέση να δημιουργήσουν μια θεσμική δομή και να τη διατηρήσουν και η οποία θα μπορούσε να αφομοιώσει τη μεταβολή και να αντιμετωπίσει τα νέα προβλήματα². Όλα αυτά τα προβλήματα είναι αποτέλεσμα οικονομικής, πολιτικής, κοινωνικο-πολιτιστικής και θεσμικο-οργανωτικής δυναμικής, αλλά διαφέρουν από κοινωνία σε κοινωνία ανάλογα με το περιεχόμενο, το χαρακτήρα και το επίπεδο ανάπτυξης του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων.

Στόχος της εργασίας αυτής είναι να αντιπαραθέσει στην κυρίαρχη λογική και στα όρια της ανάπτυξης, όπως αυτά εμφανίζονται στα πλαίσια της κοινωνικής και οικολογικής κρίσης, εναλλακτικές σκέψεις-προτάσεις, οι οποίες ενυπάρχουν τόσο στις βιομηχανικά αναπτυγμένες, όσο και στις περισσότερο παραδοσιακές κοινωνίες. Με τη διαφορά ότι στις μεν αναπτυγμένες βιομηχανικά κοινωνίες οι εναλλακτικές προτάσεις-προγράμματα είναι έκφραση και απόρροια της πολιτικο-κοινωνικής στάσης και αντίστασης προς την κυρίαρχη αναπτυξιακή λογική ενώ στις παραδοσιακές κοινωνίες είναι μέρος του τρόπου ζωής, χωρίς αναγκαστικά να αποτελούν συνειδητή επιλογή.

2. Η λογική και τα όρια της ανάπτυξης: Η κοινωνικο-οικολογική κρίση

Η κυρίαρχη λογική της ανάπτυξης έφτασε στα όριά της προκαλώντας μια έντονη κοινωνική και οικολογική κρίση με κινδύνους που απειλούν με ανεπανόρθωτες καταστροφές του οικοσυστήματος και κατά συνέπεια και της ίδιας της ανθρώπινης ύπαρξης. Το εάν και κατά πόσο θα δοθεί μια ευκαιρία για να έχει μέλλον η ζωή, θα εξαρτηθεί από τη συνειδητοποίηση και την τόλμη δράσης στο παρόν³. Οι σημερινές εξελίξεις και διαπιστώσεις δείχνουν ότι η αναπτυγμένη σύγχρονη κοινωνία που υποσχόταν να λύσει τα συσσωρευμένα προβλήματα και, διαμέσου της επίδοσης και απόδοσης, να εξασφαλίσει στον άνθρωπο μια ικανοποιητική θέση στη ζωή, έχει προκαλέσει ένα τέτοιο δυναμικό κινδύνων που κανείς και με καμιά απόδοση δεν μπορεί να ξεφύγει.

Αυτοί οι τεράστιοι κίνδυνοι για την ανθρωπότητα συνυπάρχουν με το απόγειο της ανθρώπινης παραγωγικής και δημιουργικής δύναμης (πυρρη-

νική ενέργεια, πληροφορική, γεννητική, βιοτεχνολογία), η οποία εμπειριέχει κινδύνους που μεταστρέφουν τον άκρατο ατομικισμό της σύγχρονης κοινωνίας στο άκρο αντίθετό του. Με αφορμή το «ατύχημα» του Tschernobyl γράφει ο Ulrich Beck σχετικά: «Ακόμα είναι ζωντανά τα αντανακλαστικά μιας άλλης εποχής: Πώς μπορώ εγώ να προστατέψω τον εαυτό μου και τους δικούς μου; Οι συμβουλές για το ιδιωτικό, που δεν υπάρχει πια, ανθούν. Παρόλα αυτά, ζουν όλοι ακόμα κάτω από το ανθρωπολογικό σοκ της βίωσης της φυσικής εξάρτησης διαμέσου της απειλής των πολιτισμικών μορφών ζωής, η οποία ακύρωσε όλες τις έννοιες μας περί «χειραφέτησης» και «ατομικής ζωής», έθνους, χώρου, χρόνου»⁴. Η εμπειρία του Tschernobyl, που για λίγο έστω, προκάλεσε την κατάρρευση γνώριμων μορφών ζωής, αντανakλά την εκδίκηση της φύσης στην αποικιοκρατική εκμετάλλευσή της από το εξαρτημένο απ' αυτήν παγκόσμιο βιομηχανικό σύστημα. Έχουμε φτάσει στο σημείο όπου κανείς και τίποτα δεν αισθάνεται και δεν είναι ασφαλής. «Οι κίνδυνοι γίνονται τυφλοί επιβάτες της κανονικής κατανάλωσης. Ταξιδεύουν με τον άνεμο και με το νερό, βρίσκονται χωμένοι σε όλα και σε όλους και περνούν μαζί με τα πιο απαραίτητα για τη ζωή –τον αέρα που αναπνέουμε, την τροφή, τα ρούχα, το σπίτι και τα έπιπλα– όλες τις κατά τα άλλα τόσο αυστηρά ελεγχόμενες ζώνες προστασίας της σύγχρονης κοινωνίας. Ενώ μετά το ατύχημα σχεδόν αποκλείεται η άμυνα και η προσπάθεια αποτροπής του, μένει (φαινομενικά) ως μοναδική δραστηριότητα: η διάψευση, ένας καθησυχασμός που προκαλεί φόβο»⁵ και παρόλα αυτά οδηγεί σε παθητικότητα. Αυτή η φαινομενικά «απομένουσα» –δραστηριότητα ενόψει του πραγματικού υπάρχοντος και αναπότρεπτου κινδύνου– συμπλέει με την αδυναμία σύλληψης και αντίληψης ενός κινδύνου που υπερβαίνει τις δυνατότητες των ανθρώπινων αισθήσεων.

Το αίσθημα της αδυναμίας απέναντι στο γιγαντιαίο κίνδυνο εκφράζεται εν μέρει με επιθετικότητα και με ένα κλίμα όμοιο με αυτό της συντέλειας του κόσμου, που κατά περίεργο τρόπο υποχωρεί κάθε φορά που η καθημερινότητα «ομαλοποιείται». Ενώ οι κίνδυνοι του σημερινού βιομηχανικού συστήματος είναι κατ' αρχήν υπερ-ταξικοί και διεθνείς, θα ήταν εντούτοις λάθος να παραβλεπόταν το γεγονός ότι είναι δεδομένη η προσπάθεια τόσο σε εθνικό επίπεδο, όσο και σε διεθνές: η κατανομή, των κινδύνων να γίνεται σε βάρος των κοινωνικά αδυνάτων. Η φτώχεια και η ανάγκη συνδέεται με την αποδοχή τεράστιων κινδύνων. Έτσι δικαιολογείται η μεταφορά επικίνδυνων παραγωγικών μονάδων στην περιφέρεια και ιδιαίτερα στον Τρίτο Κόσμο και η αποδοχή τους. Γι' αυτούς τους ανθρώπους αποτελούν μάλιστα οι σύνθετες εγκαταστάσεις χημικών εργοστασίων με τους εντυπωσιακούς σωλήνες και δεξαμενές τα σύμβολα της επιτυχίας και της «ανάπτυξης». Ο κίνδυνος του θανάτου που ενυπάρχει σ' αυτά παραμένει αντιθέτως στην αφάνεια⁶.

Η διαφορά βέβαια μεταξύ της φτώχειας και της εξαθλίωσης στην περιφέρεια και στον Τρίτο κόσμο και των παραγομένων τεράστιων περιβαλλοντικών κινδύνων είναι ότι οι τελευταίοι είναι μεταδοτικοί για τις πλούσιες περιοχές και χώρες, αφού μεταφέρονται σ' αυτές ενσωματωμένοι

στα προϊόντα που εισάγουν και καταναλώνουν, αλλά και διαμέσου των κλιματικών μεταβολών διεθνώς. Έτσι γίνονται οι παραγόμενοι κίνδυνοι αργά ή γρήγορα *Bumerang* για τις πλούσιες χώρες και περιοχές⁷. Η παγκοσμιότητα των προβλημάτων που απορρέει από την εμμονή στην κυρίαρχη αντίληψη ανάπτυξης απαιτεί βέβαια μέτρα, αλλαγές, και κινητοποιήσεις σε ανάλογο επίπεδο. Αυτό δε σημαίνει όμως την αδράνεια και αναμονή σε άλλα επίπεδα π.χ. εθνικό ή τοπικό. Αντίθετα μάλιστα χρειάζεται μια έντονη κινητοποίηση στη βάση και πιέσεις προς τα κέντρα αποφάσεων.

Ενώ η διαπίστωση της κρισιμότητας των προβλημάτων κερδίζει συνεχώς έδαφος και η κριτική αρθρώνεται θεωρητικά και πρακτικά, διαφοροποιούνται σημαντικά μεταξύ τους οι ποικίλες ερμηνείες της οικολογικής κρίσης και τα προτεινόμενα μέτρα για μια (δι)έξοδο απ' αυτήν⁸.

Αυτό που πρέπει βέβαια να τονιστεί είναι ότι οι γρήγορες ραγδαίες και θεμελιακές αλλαγές και αναδιαρθρώσεις ιδιαίτερα στο χώρο της οικονομίας και επικοινωνίας, αλλά και το «χειροπιαστό» όφελος, βρέθηκαν σε μια δυσανάλογη ασύγχρονη σχέση με τους υποκειμενικούς παράγοντες, την κοινωνική συνείδηση του μεγαλύτερου μέρους της ανθρωπότητας. Και ενώ τα προβλήματα στις λεγόμενες αναπτυγμένες χώρες είναι γνωστά, φαίνεται σχεδόν αδύνατο να σταματήσει κανείς τη στόχευση των «υπανάπτυκτων» ή «υπο-ανάπτυξιν» χωρών, να επιθυμούν και να επιδιώκουν να φτάσουν τις αναπτυγμένες χώρες. Μπροστά στο φάσμα της πείνας, της δυστυχίας και της εξαφάνισης φαίνεται αυτή η επιδίωξη ως η μόνη ελπίδα. Εξάλλου είναι σχετικά δύσκολο να κυριαρχήσουν άλλες εναλλακτικές σκέψεις αφού η τάση αυτή είναι ενσωματωμένη στη λογική αναπαραγωγής και συσσώρευσης του κεφαλαίου που βασίζεται στη διηνεκή εξάρτηση αυτών των χωρών στις οποίες η αποικιοκρατική κυριαρχία ενσωματώνεται και μετουσιώνεται σε οργανικό στοιχείο της συνειδησιακής διαδικασίας: «η κυρίαρχη ιδεολογία είναι η ιδεολογία των κυριάρχων»⁹. Οι κυριαρχούμενοι θέλουν να γίνουν όπως οι κυρίαρχοι¹⁰.

Τα διάφορα μέτρα προστασίας του περιβάλλοντος προδίδουν μιαν αντίληψη για την παντοδυναμία της τεχνικής χωρίς να διαπιστώνεται ότι η λογική της ίδιας της τεχνικής ενταγμένης στην καθιερωμένη αναπτυξιακή λογική συμβάλλει στην (ανα)παραγωγή των τεράστιων προβλημάτων. Και ενώ η κατάσταση στα μεγάλα αστικά κέντρα έχει παγιωθεί και παίρνει ανεξέλεγκτες διαστάσεις, η κατάσταση στην περιφέρεια και σε τοπικό επίπεδο βρίσκεται σε μια παρόμοια εξέλιξη. Δεδομένου δε ότι δεν φαίνεται να υπάρχει ριζική αλλαγή της πολιτικής και της στάσης της πλειοψηφίας των κατοίκων, η πρόβλεψη για πλήρες αδιέξοδο είναι δεδομένη.

Γι' αυτό πιστεύουμε ότι η προσπάθεια για συστηματική ανάλυση των προβλημάτων και η διαμόρφωση «εναλλακτικών προτάσεων», ιδιαίτερα στο τοπικό επίπεδο με στόχο την αφύπνιση των συνειδήσεων και τη δημιουργία θυλάκων αντίστασης στη διαδικασία πλήρους κατάρρευσης είναι νομιμοποιημένη και επιβεβλημένη.

3. Εννοιολογικές διασαφηνίσεις

3.1. Η έννοια του τοπικού και της τοπικής μεταβολής

Στα πλαίσια της παρακάτω ανάλυσης είναι ανάγκη να αντιδιαστίλουμε την έννοια του τοπικού (locality) με την έννοια της κοινότητας (community)¹¹. Η έννοια της κοινότητας χρησιμοποιήθηκε ήδη στις απαρχές της εμφάνισης της σύγχρονης κοινωνιολογίας και αναπτύχθηκε στα πλαίσια θεωρητικών ερμηνειών της συνοδευόμενης με σοβαρές επιδράσεις μετάβασης από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό¹², από την κοινότητα (Gemeinschaft) στην κοινωνία (Gesellschaft)¹³, από τη μηχανική στην οργανική αλληλεγγύη¹⁴, από την προορθολογική ή προμοντέρνα κοινωνία στην ορθολογική μοντέρνα κοινωνία¹⁵. Ο Marx, ο Tönnies, ο Durkheim και ο Weber που τοποθετούσαν την κοινότητα μέσα σ' αυτά τα δίπολα, συμφωνούν σε ένα πράγμα: η μετάβαση, στον ανταγωνιστικό καπιταλισμό, στην κοινωνία (Gesellschaft), στην οργανική αλληλεγγύη, στη μοντέρνα ορθολογική κοινωνία, κατάστρεψε βασικές κοινωνικές δομές και σχέσεις. Το μοντέρνο κατάστρεψε την κοινότητα και έφτιαξε νέες, λιγότερο σταθερές βάσεις για την κοινωνική διάδραση και επικοινωνία στα αστικά κέντρα, στα οποία αναγκαστικά μετακινήθηκε ο αγροτικός πληθυσμός. Η ριζική αυτή αλλαγή συνθηκών ζωής υπαγόρευε σχέσεις συμβατικές, ορθολογικές, σκόπιμες, αποστασιοποιημένες και ευκαιριακές που βασίζονται στις συναλλαγές και στο χρήμα.

Έτσι και ενώ ο Tönnies δεν είναι ενθουσιασμένος με τις διαπιστώσεις του, υποστηρίζει ότι το πέρασμα από την κοινότητα είναι ένα φυσικό και αναγκαστικό φαινόμενο και ελπίζει στη διαμόρφωση και ανάπτυξη ενός κράτους που θα είναι σε θέση να εγγυηθεί την αδιάλειπτη ύπαρξη της κοινωνίας. Κατά την άποψη του Tönnies στην κοινωνία, και σε αντίθεση με την κοινότητα, ενώ τα άτομα συνυπάρχουν το ένα δίπλα στο άλλο, είναι κατά ένα ιδιαίτερο τρόπο σαφώς χωρισμένα αντί να συνδέονται. Εδώ εξαρτάται ο καθένας από τον εαυτό του και έχει μια εχθρική στάση προς τους άλλους. Οι διάφοροι τομείς δράσης και εξουσίας είναι σε σχέση με τους άλλους αυστηρά καθορισμένοι. Δεν κάνει κανείς κάτι για κάποιον άλλο χωρίς μια ανάλογη αντιπαροχή ή ανταμοιβή, την οποία θεωρεί ως εξόφληση των παρεχόμενων υπηρεσιών. Η κατάσταση πολέμου που εμπεριέχει η κοινωνία στους κόλπους της δεν μπορεί διαφορετικά παρά να ξεσπάσει μια μέρα και θα φανερωθούν οι φυσικές του συνέπειες, δηλαδή η ρήξη των κοινωνικών διασυνδέσεων και ο κατακερματισμός του κοινωνικού ιστού¹⁶.

Ο Max Weber στην ανάλυσή του σχετικά με τη γραφειοκρατία διαπίστωσε ότι «το μέλλον ανήκει στη γραφειοκρατία» και ότι οι άνθρωποι της σύγχρονης κοινωνίας είναι φυλακισμένοι σ' ένα «κλουβί υποτακτικότητας» στο οποίο αναγκαστικά θα υποτάσσονται¹⁷. Με ιδιαίτερα μελανά χρώματα περιγράφει ο Max Weber και την κυριαρχία της αγοράς «την πιο απρόσωπη πρακτική σχέση ζωής, την οποία μπορούν οι άνθρωποι να έχουν μεταξύ τους... Εκεί που η αγορά αφήνεται στη δική της νομοτέ-

λεια γνωρίζει μόνο την αξία του πράγματος και όχι την αξία του ατόμου, κανένα καθήκον αδελφούςνης και σεβασμού, καμιά από τις αρχέτυπες ανθρώπινες σχέσεις που ενυπάρχουν στις προσωπικές κοινότητες. Αυτές όλες αποτελούν εμπόδια της ελεύθερης ανάπτυξης της γυμνής κοινωνικοποίησης της αγοράς και τα ιδιαίτερα συμφέροντά της αποτελούν ιδιαίτερη πρόκληση για όλους»¹⁸.

Ενώ η μετάβαση από την κοινότητα στην κοινωνία θεωρήθηκε από πολλούς κλασικούς κοινωνιολόγους ως κατάρρευση και εξαθλίωση της κοινωνικής ζωής, θα πρέπει βέβαια εδώ να υπογραμμιστούν με έμφαση οι απόψεις εκείνες – και ιδιαίτερα του Karl Marx – που θεώρησαν και βίωσαν την κατάρρευση της κοινότητας (όπως εξάλλου και άλλων θεσμών, π.χ. της οικογένειας) ως κατάρρευση καταναγκαστικών δεσμών, σχέσεων και ελέγχου, που οδήγησε σε μια απελευθέρωση και κατέστησε αντικειμενικά δυνατή τη συνένωση και συνένωση ομοϊδεατών που μπορούσαν να αναπτύξουν και να υλοποιήσουν ιδέες και πρακτικές, οι οποίες θα οδηγούσαν μέσα από την ανατροπή πολιτικών και πολιτιστικών σχέσεων και θεσμών στη χειραφέτηση και ολοκλήρωση του ανθρώπου. Πιο συγκεκριμένα συναντάμε στο Marx δύο στάδια της κοινότητας: Στην μια, την προκαπιταλιστική, όπου δεν ήταν πλήρως αναπτυγμένη η ατομικότητα, η ιδιωτική ιδιοκτησία, η απελευθέρωση της εργασίας και η ανταλλακτική μορφή. Στη δεύτερη, που θα υπάρξει στον κομμουνισμό, με την έννοια του Marx, το κοινοτικό και το κοινωνικό θα υπάρχουν σε μια διαλεκτική ενότητα. Στην πορεία προς τα εκεί και από σημερινή κριτική, χειραφετητική σκοπιά θα πρέπει αυτή η προκαπιταλιστική κοινότητα να περάσει μέσα από την αστικο-καπιταλιστική κοινωνία, η οποία, αν και αλλοτριωμένη, εκμεταλλευτική και ετεροκαθοριζόμενη, εμπεριέχει τις αντικειμενικές δυνατότητες υπέρβασης της ίδιας και περάσματος στην κομμουνιστική κοινωνία¹⁹.

Σε σχέση με την ανάλυσή μας στα πλαίσια αυτής της εργασίας είναι παρόλα αυτά νομιμοποιημένο το ερώτημα κατά πόσον και κάτω από ποιες συνθήκες θα ήταν δυνατό να υπάρξει μια «παρακαμπτήριος»: κοινοτικές δομές και αντιλήψεις συνειδητά επιλεγμένες και κοινωνικά δοκιμασμένες – εκεί όπου διασώζονται ακόμη – και στα πλαίσια της υπάρχουσας κοινωνικής τάξης πραγμάτων να καθιερωθούν χωρίς να καταρρεύσουν αναγκαστικά; Τα πράγματα δείχνουν σήμερα ότι η επικρατούσα αναπτυξιακή λογική έφτασε στα όρια της. Αυτό που έχει επομένως σημασία, ιδιαίτερα για τις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές, είναι να καταστεί δυνατό οι άνθρωποι στο τοπικό επίπεδο και μέσα στις κοινωνικές τους κοινότητες να μπορούν να εξασφαλίσουν οι ίδιοι τις συνθήκες αναπαραγωγής τους. Αυτό δεν σημαίνει πως δεν θα χρειασθεί μια κάποια βιομηχανία, αλλά αυτή θα πρέπει να συμβιώνει και να μην καθυποτάσσει και εξαρτά, απόλυτα, τον άνθρωπο²⁰.

Σε κάθε περίπτωση η νέα αυτή κατάσταση, γύρω από την οποία προβληματίστηκαν οι κλασικοί κοινωνιολόγοι έθεσε μια σειρά από ερωτήματα στις κοινωνικές επιστήμες, τα οποία, εν μέρει τουλάχιστον, είχε απαντήσει η ιδέα της κοινότητας: Πώς δημιουργήθηκε μια συστηματικά

δομημένη και σχεδιασμένη κοινωνία; Πώς μπόρεσε να αντέξει σε μια κοινωνική μεταβολή χωρίς να διαλυθεί; Πώς θα μπορούσε ή θα έπρεπε μετά από ριζικές αναταράξεις, να ξαναϊσορροπήσει; Πώς ήταν δυνατόν να αντιμετωπίσει και να αποδεχτεί τη (συν)ύπαρξη κοινωνικών ομάδων, που δεν είχαν διάθεση να αποδεχτούν τους κανόνες και τις αξίες της πλειοψηφίας²¹;

Η κυρίαρχη αντίληψη σχετικά με τον σχεδόν αμετάβλητο, συμπαγή χαρακτήρα των δομών και σχέσεων της κοινότητας οδήγησε αυτονομία στην παραδοχή μιας δοσμένης σταθερότητας που δεν χρειάζοταν να αγωνιστεί κανείς για να διατηρήσει. Η αναπαραγωγή των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων και δομών θεωρούταν ως αποτέλεσμα καθαρά εσωκοινωνικών διαδικασιών και δυνάμεων. Αυτή η αντίληψη που εν μέρει επικρατεί και σήμερα εμπόδισε και μια άλλη διαπίστωση, ότι δηλαδή η κοινότητα και το τοπικό –που θα δούμε αμέσως παρακάτω– δεν έχουν μόνο θεωρητικά τη δυνατότητα άσκησης επιρροής στο εθνικό, το κεντρικό, αλλά αυτό συμβαίνει κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις και στην πράξη²².

Η έννοια του τοπικού (locality) είναι πιο νέα από την κοινότητα και παρόλο που χρησιμοποιούνται συχνά ως συνώνυμα, αποτελεί το τοπικό μια πιο ουδέτερη έννοια, η οποία υπερβαίνει την έννοια της κοινότητας και αφορά τόσο αστικές όσο και γεωργικές περιοχές, οι οποίες δεν αποτελούν παθητικό αντικείμενο ρυθμίσεων από το κεντρικό κράτος και κοινωνία, αλλά διαθέτουν ως ένα βαθμό μια δική τους δυναμική για τοπική ρύθμιση των τοπικών κοινωνικών σχέσεων και προβλημάτων, αλλά και ασκούν ενεργητική επίδραση προς την κεντρική εξουσία και κοινωνία. Λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του τοπικού από γεωγραφικής, οικονομικής, ιστορικής, πολιτιστικής και περιβαλλοντικής σκοπιάς, επιδρούν εξωτερικοί παράγοντες, διαδικασίες και θεσμοί –και παρόλο το γενικό τους χαρακτήρα– κατά διαφορετικό τρόπο στο εσωτερικό του τοπικού²³. Η διαπίστωση αυτή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη διερεύνηση δομικών διαφορών στο τοπικό επίπεδο και πέρα απ' αυτό για την ανάγκη διαφοροποίησης των εξωτερικών παρεμβάσεων, θεσμών και πολιτικών ρύθμισης των τοπικών προβλημάτων²⁴.

3.2. Η έννοια του εναλλακτικού

Η συζήτηση γύρω από τις προτάσεις για υπέρβαση των κινδύνων και των αρνητικών φαινομένων και εξελίξεων που συσσωρεύονται απειλητικά και κάνουν να διαφαίνονται άμεσα τα τελευταία δυνατά όρια για την ίδια την ανθρώπινη ύπαρξη, ξεκίνησε και συνεχίζεται με αντιπαραθέσεις, διαφορετικές προσεγγίσεις και ερμηνείες, που όμως έχουν λίγο ή πολύ ως επίκεντρό τους το εάν οι όποιες προσπάθειες δημιουργίας εναλλακτικών μορφών ζωής και δραστηριότητας θα πρέπει να στοχεύουν σε μια αυτόνομη «δεύτερη κοινωνία» πέρα από την κυρίαρχη ή αν θα πρέπει, οι προσπάθειες αυτές να συμβαίνουν μέσα και σε αντιπαράθεση με τη κυρίαρχη κοινωνία με στόχο τη βαθμιαία καθιέρωση αυτών των

εναλλακτικών μορφών ζωής και δράσης, και ιδιαίτερα στο τοπικό επίπεδο που προσφέρει τέτοιες «εναλλακτικές» δυνατότητες.

Το σημαίνει όμως «εναλλακτικό» (alternative); Η έννοια του εναλλακτικού καθιερώθηκε στις αρχές της δεκαετίας του '70 και χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει όλες εκείνες τις πολιτιστικές, πολιτικές, εκπαιδευτικές, οικονομικές και κοινωνικές πρωτοβουλίες και κινήματα που αποκλίνουν από τις καθιερωμένες δομές και μορφές συνείδησης (ηθική/κανόνες) και έχουν ως στόχο τη χειραφέτηση, την αλληλεγγύη, τη συλλογικότητα και την ισότητα²⁵. Οι θεσμικές και οι κοινωνικές ρίζες των πρώιμων εναλλακτικών προγραμμάτων εντοπίζονται, σε αντίθεση με τα κοινωνικά κινήματα στις απαρχές της βιομηχανικής εποχής, λιγότερο στο χώρο παραγωγής και περισσότερο στο χώρο αναπαραγωγής.

Πολλά εναλλακτικά προγράμματα σήμερα οφείλουν την ύπαρξή τους σε πρωτοβουλίες πολιτών, οι οποίες ενάντια στην υπαγόρευση της βιομηχανικής αναπτυξιακής λογικής ή στη δημιουργία κοινωνικών και πολιτικών κοινοτήτων, οι οποίες αυτοορίζονται ως αντικαπιταλιστικές και αντικρατικές πρωτοβουλίες. Κοινό χαρακτηριστικό όλων αυτών των πρωτοβουλιών είναι η (δια)μόρφωση τους πέρα από τις παραδοσιακές ταξικές και οικογενειακές διαρθρώσεις²⁶.

Το επίθετο «εναλλακτικός» συνδέεται συνήθως με ουσιαστικά ονόματα όπως π.χ.: «κίνημα», «πρόγραμμα», «τρόπος ζωής», «πρόταση», «πολιτισμός», «ηθική» «οικονομία», «εκπαίδευση», «τομέας». Γενικά ως «εναλλακτικό κίνημα», ορίζονται όλες οι προσπάθειες διαμέσου αυτοοργανωμένων μορφών εργασίας και συμβίωσης να καταστούν πρακτικά και άμεσα δυνατές κοινωνικές αλλαγές. Οι συνεργάτες και τα προγράμματα ισχύουν ως μέρος ενός «νέου κοινωνικού κινήματος», του οποίου χαρακτηριστικό είναι η σύνδεση στρατηγικών κοινωνικής αλλαγής με το στόχο της αυτο-αλλαγής και της πολιτικοποίησης της καθημερινότητας²⁷. Παρόλο που οι διάφορες «εναλλακτικές προτάσεις» δεν έχουν συνολικά ενιαίους στόχους –αντίθετα μάλιστα είναι εν μέρει αντιθετικοί²⁸– μπορούμε γενικά να διαπιστώσουμε μια σειρά από στόχους που είναι λίγο πολύ κοινοί:

- ανάπτυξη εναλλακτικών προτάσεων στο κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό, τεχνολογικό, και οικολογικό επίπεδο,
- εφαρμογή της δημοκρατικής αυτοδιαχείρισης και εξασφάλιση σε όλα τα μέλη του δικαιώματος και της δυνατότητας της συναπόφασης,
- εφαρμογή συλλογικών μορφών ιδιοκτησίας και ισότητας ως προς τη κατανομή του εισοδήματος,
- προσανατολισμός στην αξία χρήσης και ικανοποίησης αναγκών αντί στο κέρδος και την ανταλλακτική αξία,
- επιδίωξη της συνεργασίας και αλληλοβοήθειας αντί του ανταγωνισμού με άλλα παρόμοια εναλλακτικά προγράμματα,
- εναλλαγή των θέσεων εργασίας στην παραγωγή,
- παραγωγή φιλική προς το περιβάλλον στη βάση ενός οικολογικού τρόπου εργασίας και ζωής²⁹.

4. Το πρόβλημα της τοπικής κοινωνικής μεταβολής

4.1. Το τοπικό ως χώρος κοινωνικών αντιπαραθέσεων

Είναι γεγονός ότι πολλές χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας και ημι-περιφέρειας (όπως και η ελληνική κοινωνία), αλλά και πολλές χώρες στον υπόλοιπο κόσμο, κατά τις δεκαετίες 1950 και 1975 και ιδιαίτερα τις τελευταίες δεκαετίες βρίσκονται συνολικά ή μερικά «υπό μεταβολή» σε όλα τα επίπεδα. Ο Eric Hobsbawm γράφει σχετικά: η περίοδος 1950-1975 χαρακτηρίστηκε από τις πλέον φανταστικές, ταχείες, εκτεταμένες και βαθιές αλλαγές της παγκόσμιας ιστορίας. Είναι μια περίοδος όπου για πρώτη φορά οι αγρότες κατέστησαν μειοψηφία, όχι μόνο στις αναπτυσσόμενες χώρες, σε πολλές από τις οποίες όμως παρέμειναν μιά μεγάλη δύναμη, αλλά και στις χώρες του Τρίτου Κόσμου³⁰. Αυτές οι διαδικασίες μετασχηματισμού στο οικονομικό, πολιτικό, και πολιτιστικό επίπεδο δεν αφήνουν την περιφέρεια, το τοπικό, ανέπαφα. Από τη μια συνεχίζεται η ροή πληθυσμού προς τα αστικά κέντρα και το εξωτερικό και από την άλλη παρατηρούνται αναδιαρθρώσεις ιδιαίτερα στο οικονομικό επίπεδο: εγκατάλειψη ή εκσυγχρονισμός της γεωργίας, σε πολλές περιοχές ανάπτυξη του τουρισμού με σειρά αλλαγών που συνδέονται μ' αυτές τις μεταβολές. Οι γενικές αυτές μεταβολές στο τοπικό παρουσιάζουν θέβαια διαφορές μεταξύ τους, αλλά και με αυτές σε γενικό επίπεδο, ακολουθούν όμως τη γενική λογική ανάπτυξης που επιβάλλεται από τις κεντρικές παρεμβάσεις οικονομικού, πολιτικού, διοικητικού και πολιτιστικού χαρακτήρα. Η ανυπαρξία –όπως ήδη αναφέραμε– διαφοροποιημένης πολιτικής, ενός συστήματος πραγματικής τοπικής αυτοδιοίκησης στο τοπικό και στο περιφερειακό επίπεδο αλλά και η ανατροπή των παραδοσιακών κοινωνικών σχέσεων, δομών και αξιών σε τοπικό επίπεδο, μαζί με μια καθυστέρηση (αναδι)οργάνωσης νέων συστημάτων δημοσιότητας, επικοινωνίας και κοινωνικής οργάνωσης στη βάση των τοπικών ιδιαιτεροτήτων, έχει οδηγήσει σε διαδικασίες, προβλήματα και φαινόμενα, που αν και μικρότερης κλίμακας, αναπαράγουν αυτά που κυριαρχούν στα μεγάλα αστικά κέντρα. Έτσι χάνεται η ευκαιρία μιας διαφορετικής, εναλλακτικής ανάπτυξης σε τοπικό επίπεδο με ποικιλία εκδοχών και παραδειγμάτων που θα ήταν ένας εμπλουτισμός του συνολικού.

Στη βάση των παραπάνω σκέψεων αποκτά το πρόβλημα της τοπικής κοινωνικής μεταβολής και ανάπτυξης μια ιδιαίτερα σημαντική διάσταση. Από τους σημαντικότερους παράγοντες ανάπτυξης μιας περιοχής εκτός από τη Φύση, την ήδη διαμορφωμένη οικονομία, το επίπεδο εκπαίδευσης του εργατικού δυναμικού, τη χωροταξία, τη δημογραφικά δεδομένα και την υλικοτεχνική υποδομή, είναι αναμφισβήτητα, όπως ήδη αναφέραμε, η πολιτικο-διοικητική οργάνωση της τοπικής κοινωνίας (ένα πλέγμα διοικητικών μηχανισμών, η βελτίωση των οποίων είναι πολλές φορές το κατεξοχήν, αναπτυξιακό ζήτημα σε τοπικό επίπεδο), καθώς επίσης και το

νομικο-θεσμικό πλαίσιο, η (αυτο)οργάνωση της ίδιας της κοινωνίας των πολιτών, αλλά και το συνολικό πολιτιστικό σύστημα και η κοινωνική συνείδηση στο τοπικό επίπεδο.

Έτσι εάν πάρουμε παραδειγματικά την περίπτωση της Ελλάδας και παρόλο που τα τελευταία χρόνια γίνεται πολύς λόγος για την «τοπική ανάπτυξη» πιστεύουμε ότι υπάρχουν σοβαρά προβλήματα και παρανοήσεις στη σχετική θεωρητική συζήτηση και πράξη. Αυτό οφείλεται, εν μέρει τουλάχιστον, στην κυρίαρχη αντίληψη για την ανάπτυξη ως αποκλειστικά ζήτημα τεχνικής υποδομής και οικονομικής μεγέθυνσης, και από την άλλη είναι η απόρροια του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας στα πλαίσια της επιστημονικής γνώσης που εμποδίζει τη σφαιρική διεπιστημονική προσέγγιση της ανάπτυξης ως ενός συνολικού κοινωνικού προβλήματος που αφορά στη συνολική ανθρώπινη ύπαρξη. Ακόμη δε και η λεγόμενη «οικονομική ανάπτυξη» αντιμετωπίζεται αποσπασματικά ως πρόβλημα επενδύσεων, μηχανικού εξοπλισμού κ.λπ., χωρίς την προσπάθεια ανάλυσης του συνόλου των οικονομικών δραστηριοτήτων, δυνατοτήτων και προοπτικών σε σχέση με το σύνολο των φυσικών και κοινωνικών συνθηκών και σχέσεων.

Επιπλέον δεν γίνεται καμιά αναφορά στο πρόβλημα της εργασίας και απασχόλησης: του επιπέδου ανάπτυξης της, του χαρακτήρα της και της κοινωνικής της θέσης, ούτε καν αναφορά σ' αυτό το θέμα έστω με τη μορφή του λεγόμενου «συντελεστή της παραγωγής». Εκτός αυτού δεν υπάρχει σ' αυτές τις μελέτες κανένας σοβαρός προβληματισμός σχετικά με τις αρνητικές επιδράσεις της προωθούμενης αναπτυξιακής λογικής στο οικοσύστημα, στο πολιτιστικό και στο κοινωνικό τοπικό σύστημα και αυτό συμβαίνει όταν όλοι ξέρουν ότι σε πάρα πολλές περιπτώσεις και ιδιαίτερα στα νησιά τα περιβαλλοντικά, πολιτιστικά και κοινωνικά δεδομένα είναι κυριολεκτικά αυτά που αποτελούν το αντικείμενο και τη βάση της οικονομικής δραστηριότητας. Κατά συνέπεια παραμένουν προβλήματα κοινωνικών ανισοτήτων και συγκρούσεων, καταστροφής του οικοσυστήματος –δομημένου και φυσικού– ανατροπής πολιτιστικών δομών, συστημάτων κοινωνικής επικοινωνίας, δημοσιότητας και οργάνωσης, έξω απ' αυτές τις προσεγγίσεις και πολιτικές³¹.

Παρόλα αυτά υπάρχουν ορισμένες ενδείξεις που μας κάνουν αισιόδοξους σχετικά με την «αντίσταση» του τοπικού κατά των ομοιογενοποιητικών διαδικασιών και πολιτικών. Σε κάθε χώρα, σε κάθε κοινωνία, λιγότερο ή περισσότερο έντονο, υπάρχει το φαινόμενο της ανισομερούς, ασύγχρονης ανάπτυξης μεταξύ «κέντρου» και «περιφέρειας». Δομικές ή μη μεταβολές σε κεντρικό επίπεδο περνούν στην περιφέρεια μέσα από αργόσυρτες διαδικασίες και πολλές φορές αλλοιωμένες από τις αντιστάσεις που προβάλλονται. Γενικά μπορούμε να υποστηρίξουμε αυτό που ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια διεθνώς επιβεβαιώνεται: μια έντονη αντίδραση του «περιφερειακού» προς το «κεντρικό». Μια αντίδραση που συνδέεται με μια πρακτική επιβολής οικονομικής, πολιτικής και πολιτιστικής επικυριαρχίας και ομοιογενοποίησης και υποσκάπτει την οποία τάση για σχετική αυτοδιάθεση, αυτοδιοίκηση και το δικαίωμα στην ιδιαι-

τερότητα. Το ότι αυτή η αντίδραση ενάντια στην αναγκαστική ομοιογενοποίηση έχει πάρει σε πολλές περιπτώσεις μορφές έντονης βίας και επιθετικότητας επιβεβαιώνει απλά αυτά την υπόθεση. Η υποταγή, η εκμετάλλευση, η επιβολή τρόπων ζωής και έκφρασης, η καταπίεση γενικά πολιτιστικών δομών και στοιχείων, η εγκατάλειψη μειονοτήτων στη βάση εθνικών, θρησκευτικών, ιδεολογικών-κοινωνικών και γεωγραφικών ιδιαιτεροτήτων, δεν μπορεί παρά λογικά και σε σχέση με τη συνειδητοποίηση των προβλημάτων και την εμφάνιση κατάλληλων προϋποθέσεων να οδηγήσει στη ρήξη με το κυρίαρχο.

Είναι τουλάχιστον εντυπωσιακό το φαινόμενο μιας πληθώρας κινήματων με περιφερειακό, τοπικό προσανατολισμό που έχει εξαπλωθεί σε Δύση και Ανατολή. Στη διεθνή βιβλιογραφία γίνεται αναφορά σ' αυτό το φαινόμενο με διάφορες έννοιες, όπως π.χ. regionalism ή localism στα αγγλικά, Regionalismus ή Localismus στα γερμανικά. Κινήματα που στρέφουν την προσοχή τους στην περιφέρεια, στο τοπικό, στον άμεσο, οικείο κοινωνικό, πολιτιστικό, γεωγραφικό χώρο και απαιτούν το δικαίωμα του αυτοπροσδιορισμού και της ιδιαιτερότητας που βλέπουν να απειλούνται από την συμβατική, απρόσωπη ομοιογενοποιητική κοινωνία των τυπικών σχέσεων³².

Δύο παρατηρήσεις είναι απαραίτητες σ' αυτό το σημείο. Πρώτον, ότι δεν πρόκειται εδώ, ιδιαίτερα όσον αφορά την Ελλάδα, για ένα ευρύ κίνημα που τείνει να ανατρέψει την κυριαρχία του κέντρου, αλλά για ένα πολύ περιορισμένο φαινόμενο που απομένει να αναδειχθεί, να συστηματικοποιηθεί και να καθιερωθεί. Μια δεύτερη παρατήρηση έχει να κάνει με ένα ενδογενές στοιχείο αυτής της τάσης εκείνου του ακραίου τοπικισμού, που στην ουσία φέρει στοιχεία ανορθολογισμού, απομονωτισμού και καθυστέρησης. Η επικέντρωση όμως στο τοπικό και στις ιδιαιτερότητές του, θετικές ή αρνητικές, δεν πρέπει αναγκαστικά να συνδέεται με τον τοπικισμό.

Ένα άλλο φαινόμενο, αυτή τη φορά στο επίπεδο της οικονομίας, με τεράστια σημασία και προοπτικές να προκαλέσει μοχλό ανατροπής του καθιερωμένου τρόπου οικονομικής δραστηριότητας και σκέψης, είναι αυτό που συζητείται έντονα τα τελευταία περίπου δεκαπέντε χρόνια: το φαινόμενο της «διπλής οικονομίας», η καθιέρωση, εκτός από την επίσημη τυπική οικονομία, μιας «άτυπης οικονομίας». Στη συζήτηση αυτή χρησιμοποιούνται πολλές έννοιες, όπως: «alternative Wirtschaft», «duale Wirtschaft», «informelle Wirtschaft», «autonome Wirtschaft», «Wirtschaft im Untergrund», «intermediärer Sektor», «ökonomische Grauzone» (στα γερμανικά) και «duale economy», «voluntary nonprofit sector», «secret economy», «informal economy» (στα αγγλικά), και τονίζουν κάθε φορά την ειδική σκοπιά προσέγγισης του προβλήματος³³.

Αυτό που εντούτοις έχει ιδιαίτερη σημασία είναι η διαπίστωση ότι υπάρχει defacto μια «δεύτερη οικονομία», η οποία για πολλά χρόνια αγνοήθηκε τόσο από την καθιερωμένη οικονομική επιστήμη, όσο και από το κράτος και την πολιτική. Η δεύτερη αυτή οικονομία προέκυψε ως αντίδραση στην απόλυτη κυριαρχία της ομοιογενοποιημένης οικονομίας

και αγοράς πάνω στην κοινωνία. Η αντίδραση αυτή πάλι προέρχεται από δύο διαφορετικές καταστάσεις και εξελίξεις. Στη μία περίπτωση είναι μια συνειδητή επιλογή και στρατηγική ατόμων και ομάδων, ιδιαίτερα στις αναπτυσσόμενες βιομηχανικές κοινωνίες, που προέρχονται κύρια από τα νέα κοινωνικά, εναλλακτικά κινήματα και προσπαθούν να δημιουργήσουν δυνατότητες οικονομικής δραστηριότητας, η οποία να ενσωματώνει τις αξίες και αντιλήψεις των εναλλακτικών, αποφεύγοντας έτσι την άμεση ενσωμάτωσή τους στο σύστημα της εκμεταλλευτικής και αλλοτριωτικής οικονομίας και εργασίας, αλλά και δημιουργώντας στην πράξη ένα μοντέλο που να λειτουργεί υποδειγματικά και ως αντίβαρο στο καθιερωμένο. Στη δεύτερη περίπτωση πρόκειται ιδιαίτερα για περιφέρειες, και περιοχές, που ακόμα δεν έχουν ενταχθεί ολοκληρωτικά στο καπιταλιστικό βιομηχανικό σύστημα, με αποτέλεσμα να επιβιώνουν αποκλειστικά ή παράλληλα παραδοσιακές μορφές οικονομικής δραστηριότητας με στόχο την εργασία. Η δεύτερη αυτή περίπτωση είναι, πιστεύουμε, ιδιαίτερα σημαντική για χώρες όπως η Ελλάδα και όχι μόνο στο περιφερειακό τοπικό επίπεδο. Έτσι είναι σύνθετες το φαινόμενο απασχολουμένων π.χ. στον τουρισμό, οι οποίοι ασχολούνται παράλληλα, και ιδιαίτερα, το χειμώνα με γεωργικές δραστηριότητες, με οικοδομές ή με δραστηριότητες στα πλαίσια της «οικιακής οικονομίας». Το φαινόμενο επομένως της δεύτερης οικονομίας είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον για να το προσεγγίζει κανείς μόνο από τη σκοπιά της «παραοικονομίας» και της φοροδιαφυγής.

Θα ήταν εντούτοις λάθος και μάλιστα επικίνδυνο: πρώτον να αναβιβάσει κανείς άκριτα αυτή την άτυπη δομή εργασίας και οικονομίας σε «αυτόνομο» θεμέλιο μιας «δεύτερης οικονομίας», που θα μπορούσε να λύσει τα επίκαιρα προβλήματα και τις κρίσεις της οργάνωσης και της κατανομής της εργασίας και δεύτερον να αγνοήσει τις ιδιαίτερα αρνητικές κοινωνικές διαστάσεις πολλών παραοικονομικών δραστηριοτήτων. Μια ματιά στις ουσιαστικές εσωτερικές διαφορές σε αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές κοινωνίες μας αναγκάζει να πάρουμε μια αναλυτική απόσταση από αυτή την «γκρίζα ζώνη». Μια έρευνα του Pino Arlacchi σχετικά με τη λειτουργία και τη μεταβολή μαφιόζικων δομών στη Νότιο Ιταλία έκανε σαφές ότι: οικονομικές «γκρίζες ζώνες» δεν αποτελούν αναγκαστικά «ήπιες μορφές οικονομίας». Αυτές μπορούν να διαμορφώνουν επιθετικές παράνομες κοινωνικές μορφές διάδρασης, οι οποίες χαρακτηρίζουν τη συνολική κοινωνική δομή. Ένα δεύτερο στοιχείο, που διαπίστωσε αυτή η έρευνα, είναι η ικανότητα μεταλλαγής και αναπροσαρμογής τέτοιων μορφών οικονομίας. Κατά τον Arlacchi θα πρέπει η σύγχρονη Μαφία να κατανοηθεί ως «επιχειρηματική Μαφία» και όχι ως αναχρονιστικό αρνητικό υπόλειμμα παραδοσιακών δομών. Αυτό βέβαια σημαίνει ότι ο παράνομος τομέας, ο οποίος χωρίς αμφισβόλια αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της άτυπης γκρίζας οικονομίας, αρχίζει να εισέρχεται στις δομές της τυπικής οικονομίας. Το παράδειγμα του διεθνούς εμπορίου ναρκωτικών και όπλων είναι νομίζουμε επαρκές για να θεμελιώσει αυτή την άποψη. Όλα αυτά κάνουν μάλιστα θάσιμη την υπόθεση ότι αυτές τις εξελίξεις θα επηρεάσουν το μέλλον των καπιταλιστικών κοινωνιών³⁴.

Ποσοτικά ωστόσο, η άτυπη οικονομία υπερβαίνει αισθητά την τυπική, την επίσημη οικονομία. Σύμφωνα με υπολογισμούς μιας ομάδας Γάλλων ερευνητών είχαμε στα 1975 στη Γαλλία το 43% όλων των ωρών εργασίας του πληθυσμού με τη μορφή αμοιβόμενης εργασίας και 57% των ωρών εργασίας ήταν μη αμοιβόμενες στην άτυπη οικονομία³⁵. Η άτυπη αυτή οικονομία που συνοδεύεται με μια άτυπη αγορά εργασίας περιλαμβάνει όλες τις άτυπες, ερασιτεχνικές, μη-επαγγελματικές, μη εμπορευματοποιημένες οικονομικές δραστηριότητες. Η κυρίαρχη μορφή εργασίας είναι η συλλογική ή ατομική προσωπική εργασία π.χ. οικιακή εργασία, απασχόληση ελεύθερου χρόνου κ.λπ. Συμβολική αμοιβή μπορεί να υπάρξει στη μιά ή στην άλλη περίπτωση, αυτό όμως που έχει σημασία είναι ότι πρόκειται για αυτοκαθοριζόμενη, εθελοντική εργασία. Όλη αυτή η συζήτηση πιστεύουμε ότι είναι άκρως ενδιαφέρουσα, σε συνδυασμό με την τάση για μερική και για κατ' οίκον απασχόληση, τη λεγόμενη «ευέλικτη εξειδίκευση», την τοπική ανάπτυξη και μεταβολή, γι' αυτό και θα αναφερθούμε σ' αυτό το θέμα παρακάτω. Ανακεφαλαιώνοντας συνοπτικά σχετικά με τις διαδικασίες τοπικής κοινωνικής μεταβολής μπορούμε να διαπιστώσουμε τα εξής:

α) Στο πολιτικο-διοικητικό επίπεδο: πολλά σημαντικά τοπικά προβλήματα ρυθμίζονται συνήθως στα πλαίσια κατ' ευθείαν παρεμβάσεων της κεντρικής πολιτικής και διοικητικής εξουσίας, ενώ παράλληλα επιδιώκεται και συχνά επιτυγχάνεται οι ρυθμίσεις αυτές να αποβαίνουν προς το συμφέρον τοπικών ισχυρών κοινωνικών ομάδων, οι οποίες υπόσχονται και εξασφαλίζουν πολιτική πελατεία ή/και παίζουν το ρόλο του τοπικού οικονομικού «παράγοντα». Το σύστημα αυτών των παραδοσιακών σχέσεων συμβάλλει νομιμοποιητικά σ' αυτές τις ρυθμίσεις, αλλά εμποδίζει ταυτόχρονα την ανάπτυξη σε τοπικό, αλλά και γενικό επίπεδο, μιας πολιτικής κουλτούρας που να συμβάλλει στη διαμόρφωση και έκφραση μιας οργανωμένης και εσωτερικά δομημένης πολιτικής βούλησης, στη βάση των τοπικών αναγκών και ιδιαιτεροτήτων³⁶. Εμποδίζοντας βέβαια τη δημοκρατική, κοινωνική και πολιτική έκφραση τοπικών προβλημάτων, εμποδίζει τη διατύπωση εναλλακτικών πολιτικών αντιλήψεων, που θα έρχονταν σε αντίθεση με τις πολιτικές δυνάμεις που ασκούν την κεντρική εξουσία, αλλά και παγιώνεται μια πολιτική κοινωνική συνείδηση με κύριο χαρακτηριστικό τη διαμεσολάβηση, το μέσο, την πολιτική και κοινωνική «προστασία».

β) Στο οικονομικό επίπεδο: παρατηρείται γενικά μια δομική αλλαγή της οικονομικής δραστηριότητας και της απασχόλησης, που βέβαια επιδρά στο σύνολο της κοινωνικής συγκρότησης του τοπικού, στο περιβάλλον, στον τρόπο ζωής, κ.λπ. Και εδώ είναι η παρέμβαση του κέντρου καταλυτική³⁷. Η οικονομική πραγματικότητα εξελίσσεται σε μεγάλο βαθμό στη βάση αδιαφοροποίητων κεντρικών ρυθμίσεων που πολλές φορές βρίσκονται σε πλήρη αντίθεση με την τοπική κατάσταση. Οι διάφορες πολιτικές, προτάσεις ή παρεμβάσεις είναι συνήθως ευκαιριακές, αποσπασματικές και προκαλούν δυσλειτουργίες, επικίνδυνες δύσμορφες εξελίξεις σε τοπικό επίπεδο και σχεδόν ποτέ δεν γίνεται μια επιτόπια συνο-

λική κοινωνική μελέτη της τοπικής οικονομίας και κοινωνίας, η οποία να παίρνει υπόψη της τις τοπικές ιδιαιτερότητες, αλλά και τις απόψεις και τις αντιρρήσεις της τοπικής κοινωνίας³⁸. Έτσι παρατηρείται στον οικονομικό τομέα, μια ανησυχητική έλλειψη: φαντασίας, πρωτοτυπίας, εκμετάλλευσης οικονομικής παράδοσης και συσσωρευμένης γνώσης και εμπειρίας, ποικιλίας και εναλλακτικότητας. Αντίθετα παρατηρείται το φαινόμενο της «μονοκουλτούρας» των οικονομικών δραστηριοτήτων³⁹. Γενικά έχουμε εδώ το φαινόμενο της προσπάθειας σε κεντρικό επίπεδο της ομοιογενοποίησης και ενοποίησης του οικονομικού χώρου και της αγοράς σε εθνικό επίπεδο χωρίς τη δυνατότητα μιας κάποιας σχετικής διαφοροποίησης. Επειδή βέβαια στην πραγματικότητα η αγορά δεν είναι μόνο ένας οικονομικός ρυθμιστής, αλλά είναι επίσης κατά ένα θεμελιακό τρόπο και το μέσο για την κοινωνική και πολιτιστική ρύθμιση⁴⁰, επιδρά η κυρίαρχη σε εθνικό επίπεδο αναπτυξιακή και οικονομική λογική και στην κοινωνική και πολιτιστική οργάνωση σε τοπικό επίπεδο. Ο κύριος στόχος της κεντρικής πολιτικο-διοικητικής εξουσίας είναι να διατηρήσει αυτόν τον έλεγχο και την εξάρτηση του τοπικού από το κέντρο με μηχανισμούς διαπραγμάτευσης, ρύθμισης των δυνατοτήτων πρόσβασης στους διανεμητικούς μηχανισμούς και διαμεσολάβησης ενάντια στη δυνατότητα αυτόνομης πρόσβασης στους κάθε μορφής πόρους και κέντρα αποφάσεων και εξουσίας⁴¹. Στον αντίποδα αυτών των εξελίξεων βρίσκεται ένα φαινόμενο οικονομικής συμπεριφοράς στα πλαίσια μίας άτυπης οικονομίας, η οποία πιθανά να αποτελεί, κάτω από προϋποθέσεις, την ευκαιρία.

γ) Στο κοινωνικό και πολιτιστικό επίπεδο: διαπιστώνονται⁴² σε τοπικό επίπεδο μεταβολές τέτοιου βαθμού που θεμελιώνουν μια ριζική κοινωνική μεταβολή και μια διαδικασία που ακόμα βρίσκεται σε εξέλιξη. Έτσι για παράδειγμα έχει αλλάξει ριζικά η μορφή, η οργάνωση και οι λειτουργίες της οικογένειας, αλλά και εν μέρει ο τρόπος και τα περιεχόμενα της κοινωνικοποίησης. Η εργασία και η απασχόληση έχουν διαφοροποιηθεί και αυτό βέβαια ανάλογα με τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας σε εθνικό επίπεδο. Αυτό έχει οδηγήσει σε πολλές περιοχές σε μια αλλαγή της αγοράς εργασίας, απασχόλησης, αλλά και σε μια ανασύνθεση του εργατικού δυναμικού με κύριο χαρακτηριστικό την εμφάνιση μιας σχετικά μεγάλης μερίδας εξαρτημένων εργαζομένων, αλλά και αυτής των αυτοαπασχολούμενων.

Σε σχέση με αυτά παρατηρείται μια έντονη αλλαγή των καταναλωτικών αναγκών και συμπεριφορών με τάση προσαρμογής προς αυτές του κέντρου. Επίσης φαίνεται να κυριαρχούν στο τοπικό επίπεδο οργάνωσης του λεγόμενου «ελεύθερου χρόνου» που μεταφέρονται από το κέντρο. Το ίδιο ισχύει βέβαια και σε ζητήματα σχέσης με την αισθητική και με το περιβάλλον – φυσικό και δομημένο. Στο επίπεδο των καθημερινών κοινωνικών σχέσεων διαπιστώνεται μια ριζική μεταβολή που εκφράζεται στην υποχώρηση της αλληλεγγύης, στην αποστασιοποίηση (μέχρι αδιαφορία) από τα κοινά, είτε ως τοπικές πολιτικές υποθέσεις, είτε ως κοινός χώρος (φυσικός και δομημένος) και αντίθετα εμφανίζεται ένας άκρατος ατομικισμός και ενδιαφέρον για τα «οικογενειακά» και ιδιωτικά. Όλα

αυτά ισχύουν ιδιαίτερα σε περιοχές όπου η κοινωνική μεταβολή υπήρξε απότομη, ραγδαία και ριζική, δίχως να υπάρξει ικανός χρόνος για εμφάνιση και ανάπτυξη δομών και αντιλήψεων που θα επέτρεπαν πιθανά μια πιο «φυσιολογική» αντιμετώπιση της νέας κατάστασης⁴³. Σε όλες αυτές πάντως τις περιπτώσεις παρουσιάζεται το φαινόμενο μιάς α-συγχρονικής σχέσης μεταξύ των αντικειμενικών μεταβολών και υποκειμενικών παραγόντων, της κοινωνικής συνείδησης. Εδώ θα πρέπει να γίνει μια διαφοροποίηση, που βέβαια είναι ανάγκη να διερευνηθεί συστηματικά, σε σχέση με τις γενιές.

Ιδιαίτερα λοιπόν στο πολιτιστικό επίπεδο παρατηρείται ότι οι γενιές που ζουν συγχρόνως διαθέτουν διαφορετικές έννοιες του πολιτισμού, οι οποίες ανήκουν σε διαφορετικές ιστορικές-πολιτιστικές παραδόσεις, με αποτέλεσμα μιας «δια-γενεακής ασυγχρονικότητας». Κάθε γενιά στηρίζεται στις «δικές της αντιλήψεις» και προσπαθεί να διαφοροποιηθεί αισθητά και ουσιαστικά από την άλλη, χωρίς αυτό να επιτυγχάνεται απόλυτα. Ενώ η παλιά γενιά θεωρεί τις αντιλήψεις των νεώτερων ως απάρνηση της παράδοσης και τις συνδέει με τη διαφθορά και ενώ αντίθετα οι νεότερες γενιές θεωρούν τις παραδοσιακές αντιλήψεις ως καθυστερημένες και ξεπερασμένες από τα πράγματα, εντούτοις είναι χαρακτηριστική μια εκατέρωθεν ανομολόγητη ανοχή και συναίνεση. Αυτό συνδέεται πιθανά με την αδιαμφισβήτητη οικονομική βελτίωση και τις καταναλωτικές δυνατότητες από τη μιά και με τις νοσταλγικά αναζητούμενες παραδοσιακές μορφές επικοινωνίας και ζωής που έχουν εξαφανιστεί κάτω από την πίεση των κοινωνικών μεταβολών σε τοπικό επίπεδο. Γι' αυτό και υπάρχουν προσπάθειες ορισμένων για μια «φολκκλωριστική» και «μουσειακή» αναβίωση ή συντήρησή τους, που όμως φαντάζουν σαν παράταιρες και εξωπραγματικές.

Συνολικά πάντως επιβιώνουν στοιχεία κοινωνικής συνείδησης και συμπεριφοράς ή αναδεικνύονται νέα που βρίσκονται σε μια σχέση α-συγχρονικότητας με τις συνολικές κοινωνικές μεταβολές, ιδιαίτερα μάλιστα όταν αυτές οι μεταβολές δεν συνοδεύονται με τη δημιουργία δομών και θεσμών στο κοινωνικό επίπεδο, που να συμβάλλουν στη συνειδητοποίηση και τον έλεγχο των νέων καταστάσεων, των μειονεκτημάτων ή των πλεονεκτημάτων που ανακύπτουν. Εδώ ακριβώς εντοπίζεται κατά την άποψή μας η ευκαιρία για μια επεξεργασία των ιδιαίτερων τοπικών στοιχείων που έχουν εναλλακτικό χαρακτήρα και που η συνειδητοποίηση της σημασίας τους από τα μέλη των τοπικών κοινωνιών θα μπορούσε να αποτελέσει την απαρχή δημιουργίας θυλάκων αντίστασης και μιας αντίρροπης δυναμικής ενάντια στην ομοιογενοποίηση, την τυποποίηση, την αλλοτριωτική ισοπέδωση και τον εξοστρακισμό αξιών και κοινωνικών σχέσεων που στοχεύουν στην αλληλεγγύη, την κοινότητα την αυτο- και αλληλοβοήθεια, στο σεβασμό της φύσης και του ανθρώπου. Αυτό που βέβαια έχει ιδιαίτερη σημασία σε σχέση μ' αυτή την προσπάθεια, είναι η συνειδητή ένταξή της σε μιά πολιτικοκοινωνική δράση και παρέμβαση.

Η δυσκολία βέβαια ενός τέτοιου εγχειρήματος πολλαπλασιάζεται και η πρόβλεψη των πιέσεων για ριζικές και συνδεδεμένες με καταναγκασμό

κοινωνικο-δομικές αλλαγές διαχέεται, εάν λάβουμε υπόψη μας τις διεργασίες της λεγόμενης «Ευρωπαϊκής Ενοποίησης» στα πλαίσια της Ε.Ο.Κ. Γι' αυτό πιστεύουμε ότι είναι απαραίτητο σε μια σύντομη παρέκβαση και σε σχέση με την Ε.Ο.Κ. και την «Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση» να επισημάνουμε ότι οι πιέσεις για ομοιογενοποίηση στο πολιτικο-διοικητικό, στο οικονομικό και στο κοινωνικό και πολιτιστικό επίπεδο αναμένεται να εντείνουν τις διαδικασίες κοινωνικής μεταβολής στο εθνικό, αλλά και στο τοπικό επίπεδο. Η Ευρωπαϊκή Ενοποίηση όπως φαίνεται να σχεδιάζεται, να προωθείται και να υλοποιείται, παίρνει ελάχιστα υπόψη της τις κοινωνικογεωγραφικές και τις ιστορικοπολιτιστικές διαφορές και ιδιαιτερότητες αλλά και τις επιπτώσεις που θα αντιμετωπίσουν συγκεκριμένες περιοχές και περιφέρειες, όπου η οικονομική ομοιογενοποίηση πρόκειται να αφομοιώσει ή μάλλον να εξαφανίσει, με τρόπους που πολύ λίγο έχουν μελετηθεί, αυτήν την πολιτισμική, την κοινωνική, την οικονομική, την πολιτική και την ιστορική πολυπλοκότητα που έχει σήμερα η Ευρώπη.

Θα πρέπει βέβαια να γίνει σαφές ότι εκτός από το ότι ακολουθείται η λογική επίτευξης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και ενοποίησης μέσα από τις καθαρά διοικητικο-πολιτικές και οικονομικές διαδικασίες, παραγνωρίζοντας στην ουσία τα μέλη των διαφόρων ευρωπαϊκών κοινωνιών χαρακτηρίζονται οι διοικητικο-πολιτικές και οικονομικές διαδικασίες και μέτρα από μια κυριαρχική και αποικιοκρατική έναντι των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών. Αυτό φαίνεται καθαρά στα διάφορα προγράμματα-ενέργειες, που διαμορφώνονται και προωθούνται, βασισμένα στο επίπεδο ανάπτυξης των αναπτυγμένων βιομηχανικών χωρών, οι οποίες εξ ορισμού και αυτονόητα θεωρούνται ως πρότυπα. Έτσι –και ανεξάρτητα από την παραγνώριση των κοινωνικοπολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων, οι οποίες βέβαια δεν έχουν μελετηθεί– δεν λαμβάνονται καν υπόψη τα διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης των επιμέρους οικονομιών και οι διαφορές ως προς τις ανάγκες και τις προτεραιότητες. Η έλλειψη π.χ. συστηματικής κοινωνικής έρευνας και κατάλληλων δομών στους διάφορους κοινωνικούς τομείς, που θα ήταν σε θέση να αναλύουν σε διαρκή βάση τα διάφορα κοινωνικά προβλήματα και ανάγκες και να προτείνουν μέτρα και διαδικασίες –σε χώρες όπως η Ελλάδα– οδηγεί στο φαινόμενο: *πρώτον* τα διάφορα προγράμματα-ενέργειες να αγνοούνται ή να μην υπάρχει δυνατότητα να χρησιμοποιηθούν και εάν αυτό τελικά συμβεί, να είναι το αποτέλεσμα τους τυχαίο, αποσπασματικό και αντιφατικό προς την πραγματικότητα: *δεύτερον* να δημιουργηθεί μια νέα κοινωνική ομάδα «ευρω-δίαιτων διαμεσολαβητών προγραμμάτων» και μια σχέση «πελατειακής εξάρτησής» της τόσο από τα ισχυρά «γραφεία» και «εταιρίες» ΕΟΚικών προγραμμάτων στις αναπτυγμένες χώρες της ΕΟΚ, όσο και από τις διάφορες υπηρεσίες και υπουργεία των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών-μελών, αλλά και των ανάλογων υπηρεσιών της ΕΟΚ. Εάν λοιπόν προσθέσει κανείς στην έλλειψη πολιτικής, οργάνωσης και υποδομής στις χώρες που λογικά έχουν ανάγκη αυτά τα προγράμματα, τον ακραιφνή τεχνοκρατικό και υπερβολικά γραφειοκρατικό χαρακτήρα αυτών των προγραμμάτων, θα οδηγηθεί αβίαστα στο συμπέρασμα ότι τα

προγράμματα αυτά συμβάλλουν κύρια στην ανάπτυξη και στην επίλυση κοινωνικών προβλημάτων των ήδη αναπτυγμένων ευρωπαϊκών χωρών. Μακροπρόθεσμα μάλιστα –και με δεδομένο ότι τα προγράμματα αυτά για τους λόγους που αναφέραμε δε συμβάλλουν θετικά και συστηματικά– δημιουργούν μια κατάσταση όπου η εθνική προσπάθεια για βελτίωση των συνθηκών ζωής αποπροσανατολίζεται, μετατίθεται και διαχέεται σε τέτοιο βαθμό που να εντείνεται η κρίση, η εξάρτηση και αναπαγωγή τους. Η ένταση τέτοιων κοινωνικών εξαρτήσεων έχει σχέση κατά τον Norbert Elias με δύο διαδικασίες: τη στροφή από την ποικιλία κοινωνικής άσκησης εξουσίας στη συγκέντρωση σε όλο και πιο μεγάλες συνενώσεις κρατών και στη στροφή σε όλο και πιο προωθημένο καταμερισμό διαφοροποίησης και της επέκτασης και διακλάδωσης της αλληλεξάρτησης μεταξύ των ατόμων⁴⁴. Οι διαδικασίες αυτές ισχύουν κατά την άποψή μας και σε σχέση με την ΕΟΚ.

Αυτή επομένως η (κατα)στάση θα οδηγήσει με σιγουριά στην ένταση των κοινωνικών, οικονομικών και γεωγραφικών ανισοτήτων και εξαρτήσεων στις ήδη μη προνομιούχες κοινωνικές ομάδες και περιοχές. Η δικαιολογία βέβαια από την πλευρά του τεχνοκρατικού μηχανισμού της Ε.Ο.Κ. είναι ότι αυτές οι εξελίξεις και τα φαινόμενα είναι αναμενόμενα αποτελέσματα στη φάση προσαρμογής και μετάβασης και ότι δήθεν θα αμβλυνθούν σταδιακά⁴⁵. Εκείνο που αναμένεται βέβαια είναι ότι η δήθεν «ανοδική κινητικότητα» θα αφορά σε ορισμένες περιοχές και μεμονωμένα άτομα μόνο, και αυτό κάτω από προϋποθέσεις και επιλογές που εντάσσονται στη λογική της κυριαρχίας του κεφαλαίου και της σταθεροποίησής της. Οι όποιες εξαιρέσεις επομένως δεν θα οφείλονται σε υπερκάλυψη των διαφορών από ενδογενείς προσπάθειες δομικά μειονεκτούντων περιφερειών και περιοχών, αλλά περισσότερο σε στρατηγικές επιλογές του Ευρωπαϊκού Κέντρου. Σε σχέση με τα παραπάνω είναι χρήσιμο να ανακαλέσουμε στη μνήμη μας ορισμένες ιδιαίτερα σημαντικές σκέψεις του Henri Lefebvre σχετικά με το «δικαίωμα στη διαφορά»⁴⁶. Η ιδέα του «δικαιώματος στη διαφορά» μπορεί να οδηγήσει στην άρση παρεξηγήσεων που προέρχονται από μια συγκεχυμένη αντίληψη των διαφορών, οι οποίες ανάγονται σε αντιτιθέμενες ιδιομορφίες, έτσι ώστε αυτή η ασαφής αντίληψη να γίνεται μίσος, περιφρόνηση, μνησικακία, βία. Η μη αποδοχή του «δικαιώματος στη διαφορά» στηρίζεται στην επιβολή του «βασιλείου του εμπορεύματος και του χρήματος, για το οποίο όλα είναι ισοδύναμα, και ταυτόχρονα στη δύναμη του κράτους, που θέλει να εξουδετερώσει τις διαφορές επειδή επιφέρουν εμπόδια στην κυριαρχία του. Αυτή η δύναμη προέρχεται επίσης από μια ορισμένη οργάνωση του χώρου»⁴⁷ που επιβάλλει το κράτος και η καπιταλιστική οικονομία για να μπορούν να μειώνουν τις διαφορές, να τις ελέγχουν, αλλά ταυτόχρονα να προωθούν την ομοιογενοποίηση σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. «Το επαναληπτικό κυριαρχεί και ο κόσμος γίνεται στην καλύτερη περίπτωση ένα τεράστιο μουσείο, η σκέψη μια καταγραφή, μια μανία ταξινόμησης. Ενώ μέσα στην ίδια την καρδιά των κοινωνιών αυτών εμφανίζονται δυνάμεις που διεκδικούν, που επωμίζονται το ζήτημα των διαφορών, δηλαδή

οι περιφέρειες, οι περιφερειακές κουλτούρες, οι εθνικές κουλτούρες, οι τάξεις και τα τμήματα τάξεων ή και αυτές οι ίδιες οι κοινωνίες»⁴⁸. Το «δικαίωμα στη διαφορά» μπορεί να φαίνεται ουτοπία, ανίσχυρη διεκδίκηση δίπλα σ' αυτή τη γιγαντιαία δύναμη ομοιογενοποίησης και τα συμπαγή όρια του τρόπου παραγωγής και των κοινωνικών σχέσεων, αλλά τα κοινωνικά κινήματα της βάσης, που προσκρούουν σ' αυτά τα όρια, τείνουν να τα συντρίψουν ή να διέλθουν, να διολισθήσουν μέσα από τις ρωγμές, τις σχισμές, τα ραγίσματα και τα ρήγματα που ο καπιταλιστικός εργαλειακός χώρος ως δομή της αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής εμπεριέχει⁴⁹.

Δεν αποκλείεται τέτοιες διαδικασίες και πιέσεις να οδηγήσουν σε αντίδραση πολλών περιοχών και σε επιλογές περισσότερο περιφερειακές και τοπικές που έρχονται σε σύγκρουση με τις προσχεδιασμένες διαδικασίες ομοιογενοποίησης της οικονομίας, της αγοράς και της επιβολής κοινών ιδεολογικο-πολιτιστικών αξιών για την ευκολότερη νομιμοποίηση και αποδοχή των πολιτικών επιλογών, αλλά που εμπεριέχουν στην ουσία την εδραίωση και διεύρυνση των κοινωνικών και των περιφερειακών ανισοτήτων. Μια έμμεση αλλά σαφή επιβεβαίωση των παραπάνω αποτελεί η «γερμανική ενοποίηση» που όπως όλα δείχνουν –τουλάχιστον μέχρι τώρα– η συνύπαρξη της «πλούσιας δυτικής» με τη «φτωχή ανατολική αδελφή» και στη βάση ουσιαστικών δομικών διαφορών, πολιτικών και αντιλήψεων, που εδραιώνουν μια άνιση σχέση μεταξύ τους, προβλέπεται να παγιωθεί και να αναπαράγεται επ' αόριστον⁵⁰.

4.2. Τοπική κοινωνική μεταβολή και τοπική κοινωνική συνείδηση: μια α-συγχρονική σχέση

Όπως ήδη διαπιστώσαμε πιο πάνω αποτελεί η τοπική κοινωνική μεταβολή συνεπακόλουθο της επέκτασης και καθιέρωσης ενός ενοποιημένου συστήματος οικονομίας, αγοράς και πολιτικο-διοικητικών ρυθμίσεων. Αυτό συνεπάγεται υποχώρηση της τοπικής «οικονομίας της αυτάρκειας» και επομένως της συλλογικής ή ατομικής αυτοσυντήρησης. Η υποχώρηση του τοπικού αυτού οικονομικού συστήματος οδηγεί στην υπέρβαση κοινωνικών μορφών και δομών που συνδέονταν με τις παραδοσιακές προκαπιταλιστικές μορφές οικονομίας, και ιδιαίτερα τις τοπικές κοινότητες και τη γειτονική και οικογενειακή ζωή. Ο εκσυγχρονισμός της τοπικής κοινωνικής οργάνωσης και ζωής συνδέεται βέβαια με πολλές και ριζικές μεταβολές με θετικές, αλλά και αρνητικές επιπτώσεις που σε μεγάλο βαθμό –αυτή είναι υπόθεσή μας– δεν είναι αποτέλεσμα συνειδητής κοινωνικής πράξης των μελών της τοπικής κοινωνίας, όπως και δεν συνειδητοποιούνται σε μεγάλο βαθμό οι επιπτώσεις αυτών των μεταβολών και πάντως όχι συγχρονικά, αφού οι διαδικασίες συνειδητοποίησης είναι αργόσυρτες και καθ-υστερούν έναντι των (κύρια) ετεροκαθοριζόμενων αντικειμενικών κοινωνικών μεταβολών, σχέσεων και συνθηκών.

Ο τοπικισμός (Regionalismus) ως αρνητική αντίδραση σε διαδικασίες εκσυγχρονισμού αποτελεί συχνά μια προσπάθεια που φέρει τα στοιχεία του συντηρισμού και της άρνησης εξάλειψης δομών και σχέσεων προμοντέρνων που εδραιώνουν ανισότητες, διακρίσεις, πατριαρχικότητα και αυταρχισμό. Από την άλλη πλευρά η άκριτη αποδοχή των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικο-πολιτιστικών επιλογών και επιταγών του κέντρου χωρίς να ληφθούν υπόψη οι τοπικές ιδιαιτερότητες οδηγεί σε θιαβείς ανατροπές και ανεπανόρθωτες καταστροφές με δυσάρεστες συνέπειες. Το ερώτημα επομένως είναι: ποιός εκσυγχρονισμός, σε ποίο επίπεδο και σε ποιά βαθμό και πάντα σε σχέση με τα τοπικά δεδομένα είναι απαραίτητος; Η απάντηση σ' αυτό το ερώτημα θα πρέπει να εμπεριέχει ως στόχο την ανάπτυξη της κριτικής συνείδησης, τη διεύρυνση των δυνατοτήτων συμμετοχής και συναπόφασης των μελών της τοπικής κοινωνίας, την άρση των κοινωνικών ανισοτήτων (και των φυλετικών φυσικά), την αυτοδιοίκηση, τον αυτοπροσδιορισμό των αναπτυξιακών στόχων και διαδικασιών στη βάση των φυσικών, των κοινωνικών, των περιβαλλοντικών και των ανθρώπινων αναγκών και ορίων.

Το ζητούμενο επομένως είναι πώς θα δημιουργηθούν σε τοπικό επίπεδο τέτοιες συνθήκες που θα δίνουν το συναίσθημα στα μέλη της τοπικής κοινωνίας, ότι εδώ είναι «η πατρίδα» τους⁵¹. Γιατί αυτό που φαίνεται να αποκρυσταλλώνεται σε περιφερειακό, τοπικό επίπεδο, και που πολύ χαρακτηριστικά περιγράφει ο Iring Fetscher στηριζόμενος σε μια μελέτη του Pier-Paolo Pasolini γύρω από την «εξαφάνιση του ατόμου στην καταναλωτική κοινωνία» της Ιταλίας, δεν μπορεί να θεμελιώνει την «ελπίδα για πατρίδα». «Από μια πολύχρωμη ποικιλία αγροτικών, αστικών, ταξικών ιδιαιτεροτήτων, πολιτισμών και υπο-πολιτισμών αναπτύχθηκε –ως προς την τάση– μια ομοιογενής καταναλωτική κοινωνία, στην οποία τα απομονωμένα και ανταγωνιζόμενα άτομα «μετράνε» πια με μόνο μέτρο το ατομικό τους εισόδημα και τις ατομικές τους καταναλωτικές ευκαιρίες και μέσα στην οποία βασικά όλοι είναι δυστυχείς, όσο κι αν –στατιστικά– το «επίπεδο ζωής» τους φαίνεται ανεβασμένο. Οι τοπικές διάλεκτοι, τα ήθη και έθιμα έχουν υποχωρήσει, οι διαφορετικές ενδυμασίες των κοινωνικών ομάδων και η ιδιαιτερότητα τους ως προς την αυτοσυνείδηση έχουν σβήσει (...). Η μαζική καταναλωτική κοινωνία που αυτοπαρουσιάζεται ταυτόχρονα ως ανταγωνιστική κοινωνία της απόδοσης, επιβάλλει σ' όλους αναγκαστικά τη συμπεριφορά της. Η τηλεόραση απονεκρώνει τους χώρους-εργαστήρια της κοινωνικής ζωής, αφαιρεί τη στιλπνότητα του τοπικού πολιτισμού και μετατρέπει ακόμη και θρησκευτικές τελετές... σε «Show Business» ή σε τουριστικό θέαμα»⁵².

Σε πολλές χώρες της Ευρώπης φαίνεται να υπάρχει και να αναπτύσσεται ένα συνειδητοποιημένο κίνημα ενάντια στη συνέχιση των καταστροφών από την καθιερωμένη μορφή ανάπτυξης και αποδεικνύει στην πράξη με συγκεκριμένα προγράμματα ότι είναι δυνατή μια μεταστροφή. Στην Ελλάδα υπάρχουν επίσης ως εξαίρεση κάποιες σποραδικές μεμονωμένες εξάρσεις διαμαρτυρίας που έχουν άμεση σχέση με περιπτώσεις καταστροφής του περιβάλλοντος και που επιβεβαιώνουν τον κανόνα, ότι

δηλαδή δεν υπάρχει ούτε συζήτηση, ούτε πολιτικός προβληματισμός, ούτε κίνημα και πολύ περισσότερο –ως προϋπόθεση, αλλά και αποτέλεσμα των προηγούμενων– ούτε πλατιά συνειδητοποίηση της προβληματικής αυτής και πάντως καμιά τέτοια που να εκφράζεται ως κοινωνική πράξη και συμπεριφορά.

Σ' αυτή τη συγκεκριμένη συγκυρία και ενώ σε χώρες ήδη βιομηχανικά αναπτυγμένες διαπιστώνουμε ότι η επίσημη πολιτική, παρόλο που (ή κύρια επειδή) είναι ταγμένη να εξυπηρετεί τα κυρίαρχα οικονομικά συμφέροντα, γίνεται μια προσπάθεια, συγκρατημένη μεν, αλλά συνειδητή, στήριξης εναλλακτικών προσπαθειών σε διάφορους τομείς, δεν μπορούμε να διαπιστώσουμε κάτι ανάλογο στην ελληνική πολιτική. Αυτό σημαίνει πως οι όποιες προσπάθειες για μια συνειδητοποίηση θέσεων για μια μεταστροφή είναι δυνατόν να προέλθει μόνο από σχετικά μικρές κοινωνικές ομάδες ή άτομα, πρωτοβουλίες και εναλλακτικά προγράμματα αυτοβοήθειας στη συλλογικότητα, στη δημοκρατική αυτοδιοίκηση, στη μικρή κλίμακας παραγωγή, που να συνδέεται αρμονικά με το φυσικό, κοινωνικό, πολιτιστικό περιβάλλον και στη βάση μορφών εργασίας που να εμπειρεύουν την άρση αλλοτρίωσης, καταπίεσης και εκμετάλλευσης των συνεργαζομένων.

Συγχρόνως είναι απαραίτητο όλες αυτές οι προσπάθειες να κατανοούνται και να οργανώνονται ως κοινωνικο-μαθησιακές προκλήσεις και διαδικασίες και να συνδέονται και να συμπληρώνονται με πρωτοβουλίες πολιτιστικής, εκπαιδευτικής και επιμορφωτικής κατεύθυνσης εναλλακτικού χαρακτήρα, χωρίς όμως να «εξέρχονται» και να αυτοπεριορίζονται από την καθιερωμένη κοινωνία, αλλά να αποτελούν την ευγενή εναλλακτική πρόταση και αντίσταση στα πλαίσια και σε αντιπαράθεση με δομές και αντιλήψεις που (ανα)παράγουν τα δοσμένα κοινωνικά και ανθρώπινα αδιέξοδα⁵³. Το «όραμα προς τα εμπρός», το ουτοπικό «όχι ακόμη» δεν συνίσταται πλέον στην ανακάλυψη ενός μακρινού Eldorado, μιας μακρινής Εδέμ, αλλά στο πρόταγμα για ανακατασκευή αυτού, μέρος του οποίου αποτελούμε⁵⁴.

5. Η αναγκαιότητα ανάπτυξης εναλλακτικών προτάσεων-προγραμμάτων ιδιαίτερα σε τοπικό επίπεδο

Η συγκεκριμένη αντίληψη για την πρόοδο και η σύνδεσή της με την εκβιομηχάνηση και τη διαρκή αύξηση της παραγωγής με ταυτόχρονη εργαλειοποίηση της σχέσης του ανθρώπου προς τη φύση και των διαφόρων κοινωνικο-πολιτιστικών μικρόκοσμων οδήγησε στην εμφάνιση μιάς «Μεγα-μηχανής»⁵⁵ που χαρακτηρίζεται⁵⁶: από μια σύνθετη διάρθρωση θεσμών, που φτάνει από τα γραφειοκρατικά κέντρα εξουσίας μέχρι το κράτος, στα κόμματα, στους οργανισμούς και στις συν-ενώσεις, στις

τράπεζες και στη μεγάλη βιομηχανία μέχρι στις περιφέρειες και από υπερτεχνολογικά συστήματα, χαρακτηριστικά που αποτελούν σημεία κριτικής, παραπέμπουν σε διαδικασίες που συνδέονται μεταξύ τους και στα πλαίσια των οποίων δημιουργείται η «Μεγα-μηχανή». Το σύστημα αυτό μεγαλώνει από⁵⁷:

- την εμπορευματοποίηση και τη θεσμοποίηση λειτουργιών και δραστηριοτήτων στα πλαίσια αυτοκαθοριζόμενων κοινωνικών δικτύων όπως οικογένεια, συγγένεια, κοινότητα και γειτονιά,

- την επαγγελματικοποίηση των παραπάνω λειτουργιών και δραστηριοτήτων (δημιουργία ειδικών επαγγελματιών),

- την τεχνο(κρατο)ποίηση, δηλαδή την ανάπτυξη τεχνικών, μεθόδων και επιστημονικής γνώσης, που όμως κατέχουν αποκλειστικά οι επαγγελματίες ειδικοί (εμπειρογνώμονες) αποκλείοντας τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας,

- τη νομισματοποίηση των παραγόμενων υπηρεσιών, προϊόντων στα πλαίσια αυτού του συστήματος (αγορά και πώλησή τους).

Το διαμορφούμενο απ' αυτές τις διαδικασίες σύστημα αυτονομείται κάποια στιγμή απ' αυτές, με την έννοια ότι υπάρχει ανεξάρτητα από μεμονωμένα άτομα ή μεμονωμένες κοινωνικές ομάδες. Στην αναπτυσσόμενη μορφή στηρίζεται αυτό το σύστημα στο ότι τα πρόσωπα μέσα σ' αυτό είναι όπως και τα τμήματα μιας μηχανής σε οποιαδήποτε στιγμή ανταλλάξιμα. Κατά τον Karl Polanyi⁵⁸: «Η οικονομία δεν είναι πλέον ενταγμένη μέσα στις κοινωνικές σχέσεις, αλλά αντίθετα οι κοινωνικές σχέσεις είναι ενταγμένες στο σύστημα οικονομίας». Αυτές «οι μεταπτώσεις δεν μπορεί παρά αναγκαστικά να (δια)σπάσουν τις διανθρώπινες σχέσεις και να απειλήσουν το φυσικό ζωτικό χώρο του ανθρώπου με εξαφάνιση. Η απειλή αυτή μεγαλώνει στο μέτρο που όλο και πιο συστηματικά εξαπλώνεται και κυριαρχεί η κοινωνία των υπηρεσιών: η τάση κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα από τη γέννηση του ανθρώπου μέχρι το θάνατό του να εμπορευματοποιείται και να αποσπάται κατά αυτό τον τρόπο από την καθημερινή ζωή⁵⁹.

Η αναζήτηση προτάσεων εναλλακτικών προς το υπάρχον δεν αποτελεί κοινωνικο-ιστορικά κάτι το νέο⁶⁰. Αυτή χαρακτηρίζεται από την ανάγκη για νόημα στη ζωή, για χρησιμότητα, για ταυτότητα και αρμονία, αλλά και για αντίσταση και άρνηση έναντι των δοσμένων κοινωνικών δομών και κανόνων⁶¹. Οι παραπάνω στόχοι και αξίες ως διαστάσεις της κοινωνικής συνείδησης απορρέουν από μια κοινή «εναλλακτική ηθική» που συνθετικά χαρακτηριστικά της στοιχεία είναι μεταξύ άλλων: «Το ενδιαφέρον σε αλληλέγγυες μορφές επικοινωνίας, η άρση των κοινωνικών και οικονομικών προνομίων, η δυνατότητα εποπτείας της οργάνωσης διαμέσου αποκέντρωσης, η οικολογική συνείδηση, η άρση της αλλοτρίωσης από την εργασία, η παραγωγή αξιών χρήσης, η άρση του χωρισμού της πνευματικής από τη χειρωνακτική εργασία, η αλλαγή κληρονομημένων οικογενειακών δομών, η άρση των παραδοσιακών ρόλων-προτύπων, η σύνδεση της πολιτικής πράξης με την ατομική χειραφέτηση»⁶².

Γενικά μπορούμε να πούμε ότι στόχος των εναλλακτικών προτάσεων

είναι η άρση ή τουλάχιστον η αποδυνάμωση των τυπικών αντιθέσεων στον αναπτυγμένο καπιταλισμό: την αντίθεση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας και την αντίθεση μεταξύ παραγωγών και καταναλωτών. Τη βάση ανάδειξης των εναλλακτικών προτάσεων αποτελούν κατά γενική διαπίστωση η δομική κοινωνική και η πολιτιστική μεταβολή στις δυτικές βιομηχανικές κοινωνίες⁶³. Ως αποτελέσματα της δομικής μεταβολής θεωρούνται κύρια οι επιδράσεις από τις αλλαγές των βιομηχανικοκαπιταλιστικών συστημάτων παραγωγής και αναπαραγωγής όπως π.χ. ανεργία, αλλοτρίωση, αποτυποποίηση, εξατομίκευση και η λειτουργική απώλεια των παραδοσιακών συστημάτων και κοινωνικών δικτύων κ.λπ. Ως συστατικό της πολιτιστικής μεταβολής θεωρείται κύρια η λεγόμενη αλλαγή αξιών, η οποία προκάλεσε την αποδυνάμωση της «εργασιακής ηθικής» και μια στροφή προς «μεταϋλιστικούς», «μεταβιομηχανικούς» ή και πνευματικούς προσανατολισμούς ως προς την εργασία και τη ζωή και σε αλλαγή της έννοιας εργασίας⁶⁴.

Ενώ οι υποστηρικτές των εναλλακτικών προτάσεων τις θεωρούν ως ελπιδοφόρους φορείς για νέα κοινωνικά κινήματα και ως εργαστήρια του μέλλοντος για τη δημιουργία ενός κοινωνικού αντι-μοντέλου, χαρακτηρίζονται από τους αντιπάλους ως μικροαστικές αντιλήψεις που θέτουν σε κίνδυνο τα επιτεύγματα του κοινωνικού κράτους και αποδιοργανώνουν το δίκτυο κοινωνικής ασφάλισης. Στην πραγματικότητα και ανεξάρτητα από τα αίτια εμφάνισης του «εναλλακτικού κινήματος» και διαφόρων μορφών εναλλακτικών προγραμμάτων – ενδογενείς συστημικές εκσυγχρονιστικές ωθήσεις⁶⁵, κυκλικά εμφανιζόμενες φάσεις ριζικού μετασχηματισμού («Great Transformation»)⁶⁶, έκφραση αντίστασης και διεκδίκηση σχετικής αυτονομίας ενάντια στο «εχθρικό» δίδυμο Κράτος-Κεφάλαιο⁶⁷, στρατηγική κοινωνικής πολιτικής και πολιτικής απασχόλησης με στόχο την αντιμετώπιση της ανεργίας⁶⁸, κοινωνικοπολιτιστικά εργαστήρια μάθησης και χειραφέτησης⁶⁹ – δεν αμφισβητείται η ύπαρξή τους και συνεπώς η όποια σημασία τους στην κοινωνική πραγματικότητα. Οι διάφορες εναλλακτικές προτάσεις-προγράμματα, εντοπίζονται στην πράξη σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής πραγματικότητας:

- Οικονομία (παραγωγή, κατανάλωση, αγορά εργασίας, οργάνωση-διοίκηση, διαχείριση),
- Πολιτική (κινήματα, κόμματα, ομάδες πρωτοβουλίας),
- Πολιτισμός (πολιτιστικά κέντρα-εργαστήρια, εκδηλώσεις, τρόπος ζωής),
- Κοινωνικό επίπεδο (ομάδες αυτοβοήθειας, πρωτοβουλίες απασχόλησης, συστήματα αλληλεγγύης).

Χωρίς να είναι δυνατόν στα πλαίσια αυτής της εργασίας να παρουσιάσουμε την άκρως ενδιαφέρουσα αντιπαράθεση γύρω από τα εναλλακτικά προγράμματα⁷⁰ θα γίνει προσπάθεια παρακάτω να θεμελιωθεί η αναγκαιότητα ανάπτυξης και εφαρμογής εναλλακτικών προτάσεων-προγραμμάτων και ιδιαίτερα στο τοπικό επίπεδο.

Όπως ήδη διαπιστώσαμε πιο πάνω βρίσκεται στον ελλαδικό περιφερειακό χώρο μια δομική κοινωνική μεταβολή σε εξέλιξη. Παρ' όλα αυτά

πιστεύουμε ότι είναι δυνατή μια σκόπιμη παρέμβαση προς την κατεύθυνση εναλλακτικών μορφών οικονομίας, πολιτικής, κοινωνικής οργάνωσης και πολιτισμού που να στηρίζεται σε αρχές, αξίες, τρόπους οργάνωσης και ζωής, όπως π.χ. οικογένεια, γειτονιά, κοινότητα, συνεταιρισμός, αλληλεγγύη, πρωτοβουλίες αυτοβοήθειας, συλλογικότητα, αυτοδιαχείριση, σεβασμός του ανθρώπου και της φύσης. Αυτό δε σημαίνει αναγκαστικά επιστροφή εάν η συνειδητή αυτή επιλογή συμπεριλάβει σύγχρονες μορφές που θεμελιώνουν την ισότητα, τη χειραφέτηση και τις ίσες ευκαιρίες. Έτσι θα πρέπει στον τομέα της αναπαραγωγής να δοθεί, έμφαση σε δραστηριότητες όπως παιδικοί σταθμοί, πρωτοβουλίες εκπαίδευσης και απασχόλησης, συνεταιρισμοί αυτοσυντήρησης, κοινωνικές και ιατρικές ομάδες αυτοβοήθειας.

Δύο προϋποθέσεις είναι σημαντικές σε σχέση με την ενεργοποίηση εναλλακτικών προτάσεων:

α) Υπέρβαση του «κοινωνικού-κρατικού», εννοούμενου ως πολιτικής κουλτούρας, η οποία επικεντρώνεται στο ρόλο του κράτους για κοινωνικές αλλαγές⁷¹. Η αντίληψη αυτή είναι, ιδιαίτερα στην Ελλάδα, αποφασιστικός φραγμός για μία πολιτική πράξη του πειράματος, της δραστικοποίησης με φαντασία, στοχασμό και με όνειρο. Εμπριέχει μια ιδεολογία όσον αφορά τη διαδικασία κοινωνικών αλλαγών καθαρά μηχανιστική που οδηγεί σε αδράνεια και πλήρη εξάρτηση από το κράτος και το κέντρο. Η κρίση επομένως αυτής της αντίληψης και η υπέρβασή της θα συμβάλλει στην ανάπτυξη άλλων δυνατοτήτων κοινωνικής αλλαγής⁷².

β) Υπέρβαση της αντίληψης για κλειστές έννοιες του χρόνου και του χώρου. Ο χώρος και ο χρόνος σε μια κοινωνία όπως η δική μας δεν είναι ούτε ενιαίος ούτε ολοκληρωτικός. Αυτό ακριβώς επιτρέπει την ύπαρξη ρωγμών και ασυνεχειών στο χώρο και στο χρόνο, πράγμα ακριβώς που βοηθά στην εμφάνιση του νέου. Μια στρατηγική των πειραμάτων, των νεωτεριστικών, εναλλακτικών προσπαθειών μπορεί ακριβώς να στηριχθεί σ' αυτές τις αντιθέσεις, τα σημεία τριθής, τις ρωγμές, τις διαφορές, τις ασυνέχειες στα πλαίσια του θεσμικού ιστού της κοινωνίας. Η στρατηγική των κοινωνικών πειραμάτων μπορεί έτσι να δημιουργήσει ένα «διαφοροποιημένο χώρο» (Henri Lefebvre), δηλαδή ένα χώρο που είναι κατακερματισμένος σε πολύ μικρές ενότητες δράσης, και να υπερβούμε έτσι το σχηματικό διαχωρισμό κέντρο-περιφέρεια⁷³.

Η αναγκαιότητα των εναλλακτικών προτάσεων-πειραμάτων υπαγορεύεται από τις γενικότερες εξελίξεις των μοντέρνων κοινωνιών.

Η ανάπτυξη της λεγόμενης «άτυπης κοινωνίας», ως ενδιάμεσου τομέα μεταξύ του δημόσιου τομέα και της (τυπικής) οικονομίας της αγοράς, των μη συμβατών πολιτικών μορφών οργάνωσης και δράσης, των πρωτοβουλιών πολιτών, των κομμάτων διαμαρτυρίας, των εναλλακτικών μορφών εργασίας, της μαύρης εργασίας, της εργασίας στον ελεύθερο χρόνο, της «παραοικονομίας», των κοινωνικών πρωτοβουλιών αυτοβοήθειας, των Hobby κ.λπ., οφείλονται σε πολλά και ποικίλα αίτια⁷⁴.

Η δομική κρίση της αγοράς εργασίας είναι ένα σημαντικό αίτιο για την εμφάνιση τέτοιων φαινομένων. Εδώ και δεκαετίες η ανεργία όχι

μόνο έχει γίνει μόνιμη κατάσταση, αλλά συνεχώς αυξάνεται. Νέοι, γυναίκες, ανάπηροι, ανειδίκευτοι, οι μεγαλύτερης ηλικίας, είναι συνήθως τα θύματα. Ένα επόμενο αίτιο είναι η *εντατικοποίηση της παραγωγής/εργασίας και της αλλοτρίωσης των εργαζομένων*. Η *αδυναμία του συστήματος κοινωνικής προστασίας/ασφάλισης* να εξισορροπήσει τα προβλήματα που προκαλεί η ύφεση της οικονομίας και η αγορά είναι επίσης ένα σοβαρό αίτιο. Η *αύξηση του κόστους του «κοινωνικού κράτους» και η μείωση της ποιότητας των παροχών* εντείνουν το πρόβλημα και καθιστούν αναγκαία την αυτοβοήθεια οικογενειακής, αλλά και των άλλων μορφών⁷⁵.

Η κρίση αξιών και η μεταβολή της σημασίας της εργασίας οδήγησε σε μια μεταστροφή από τον εργασιοκεντρικό προσανατολισμό προς την οικογένεια, τον ελεύθερο χρόνο, αλλά και προς την εργασία στο σπίτι, στη γειτονιά ή την «εθελοντική» κοινωνική εργασία. Η εμφάνιση τέλος κινήματων βάσης, ως αντίδραση στις συγκεντρωτικές πολιτικές δομές, οι οποίες αδυνατούν να συλλάβουν τα προβλήματα της βάσης, να χαράξουν και να υλοποιήσουν πολιτικές με προοπτική, συνέβαλε στην ανάπτυξη μορφών οργάνωσης και δράσης στη βάση με στόχο την επίλυση των καθημερινών προβλημάτων μέσα από διάφορα εναλλακτικά προγράμματα⁷⁶.

Οι όποιες επιφυλάξεις μας για την πολιτικοκοινωνική δυνατότητα εναλλακτικών προτάσεων, δεν μας εμποδίζουν να στηρίξουμε τέτοιες προτάσεις ως μέσο αναβάθμισης του κριτικού πολιτικο-κοινωνικού λόγου, της κοινωνικής συνείδησης και πράξης, του πολιτισμού και του κοινωνικού ελέγχου, αλλά και να επιμεινουμε στο γεγονός ότι κάτω από τις σημερινές συνθήκες σε όλο τον κόσμο οι εναλλακτικές προτάσεις δείχνουν το δρόμο προς τον «τόπο» όπου θα πρέπει να ψάξει κανείς για διεξόδους. Η πρόσκρουση των ουτοπικών ιδανικών, των στόχων, των αιτημάτων, για μια «άλλη κοινωνία» στα όριά τους και η «διόρθωσή» τους από την κυρίαρχη κοινωνική πραγματικότητα με τις «κυρίαρχες σχέσεις», αλλά και από τα παγιωμένα δόγματα πολλών από τους ίδιους τους «εναλλακτικούς», δεν μπορεί να μειώσει τη σημασία που μπορεί να έχει η τόλμη να εγκαταλείψει κανείς την πεπατημένη, τον εφησυχασμό, την πελαγοδρόμηση σε τρόπους ζωής και πράξης χωρίς νόημα, προοπτική και ελπίδα για την αναζήτηση και δημιουργία «πατρίδας» με την έννοια του Ernst Bloch⁷⁷. Η ελπίδα βέβαια εδώ, ως προσανατολισμένη προς το μέλλον, που υπόσχεται κάτι πραγματικά νέο, γνωστική δραστηριότητα, έχει ως αντικείμενό της «τα οράματα μιας καλύτερης ζωής»⁷⁸.

Σημειώσεις

1. Βλέπε σχετικά τη γνωστή μελέτη του S.N. Eisenstadt., *Tradition, Wandel und Modernität*, Frankfurt, a/M., 1979 (πρωτότυπο στα αγγλικά: *Tradition, Change und Modernity*, John Wiley and Sons, New York, London, Sydney, Toronto, 1973).

2. S.N. Eisenstadt, *όπ.παρ.*, σ. 7 κ.ε.

3. Binswanger H.C., et al. (Hrg), *Wege aus der Wohlstandsfalle*, Frankfurt, a/M., 1976, σ. 14-24.

4. U. Beck, *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt, a/M., 1986, σ. 8. Βλέπε επίσης σχετικά, Σκ. Παπαϊωάννου, «Μετά τα όρια της ανάπτυξης, τα όρια της εργασίας», στο Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Η Κοινωνιολογία στην Ελλάδα*, τόμ. II (υπό έκδοση).
5. U. Beck, όπ.παρ., σ. 10.
6. U. Beck, όπ.παρ., σ. 55.
7. U. Beck, όπ.παρ., σ. 58.
8. Βλέπε σχετικά, Iring Fetscher, *Politik, soziale Bewegungen und ökologische Ethik*, Frankfurt, a/M., 1988 σ. 1 κ.ε.
9. K. Marx, *Deutsche Ideologie*, M.E.W. Bd. 3, Berlin (O), 1983. Βλέπε σχετικά, Paulo Freire, *Pädagogik der Unerdrückten*, Reinbek, 1973 και Franz Fannon, *Της γης οι κολασμένοι*, Αθήνα, 1982.
10. Βλέπε P. Freire, όπ.παρ.
11. Βλέπε σχετικά, Phil Cooke, «Locality, Struktur und Agency», στο, Hartmut Häuβermann (Hg), *Ökonomie und Politik in alten Industrieregionen Europas*, Basel, Boston, Berlin, 1992 (σ. 35-52), σ. 35 κ.ε.
12. K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin, 1953, σ. 26, 75, 79 κ.ε.
13. F. Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft. Abhandlung des Communismus und des Socialismus als empirischer Culturformen*, Leipzig, 1887, σ. 26, 32, 46, 47.
14. E. Durkheim, *Über soziale Arbeitsteilung*, Frankfurt, a/M., 2 Aufl. 1988, E. Durkheim, «Besprechung von F. Tönnies, Gemeinschaft und Gesellschaft», στο E. Durkheim, *Frühe Schriften zur Begründung der Sozialwissenschaft*, Darmstadt und Neuwied, 1981, σ. 78-84 και ιδιαίτερα σ. 81.
15. M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen, 1976, σ. 21 κ.ε., 212 κ.ε. και ιδιαίτερα σ. 382-385.
16. F. Tönnies, όπ.παρ., σ. 46 κ.ε.
17. M. Weber, όπ.παρ., σ. 834-835.
18. M. Weber, όπ.παρ., σ. 382-383.
19. K. Marx, *Die deutsche Ideologie*, M.E.W., Bd. 3, Berlin, 1983, σ. 65 κ.ε. και ιδιαίτερα του ιδίου, *Grundrisse...*, όπ.παρ., σ. 26, 75, 79 κ.ε.
20. Robertson J., «Zusammenbruch oder Duirchbruch», στο Huber J. (Hrg), *Anders arbeiten-anders wirtschaften*, Frankfurt, a/M., 1979 σ. 53 κ.ε.
21. Βλέπε σχετικά, Phil Cooke, όπ.παρ., σ. 37.
22. Για τις προϋποθέσεις αυτές που νομίζουμε ότι κάτω από τις σημερινές εξελίξεις είναι ευνοϊκές θα μιλήσουμε παρακάτω σε άλλη θέση, βλέπε σχετικά, S.N. Eisenstadt, όπ.παρ., σ. 329.
23. J. Urry, «Society, Space and Locality», στο *Society and Space*, 5, 1987 (σ. 435-444), όπως αναφέρεται στο P. Cooke, όπ.παρ., σ. 329.
24. Σχετικά με το σημαντικό πρόβλημα του ενιαίου τρόπου οργάνωσης και παρέμβασης του τοπικού κράτους, ως εκπροσώπου του κεντρικού κράτους σε τοπικό επίπεδο στην Ελλάδα, βλέπε σχετικά, Κ. Ψυχοπαίδης και Π. Γετίμης, *Ρυθμίσεις τοπικών προβλημάτων*, Αθήνα, 1989, σ. 165 και Σκ. Παπαϊωάννου κ.ά., *Τοπικό Αναπτυξιακό Πρόγραμμα της Επαρχίας Κω*, Κως/Ρέθυμνο, 1988, σ. 177 κ.ε.
25. R. Schwendter, «Notate zur Kritik der alternativen Ökonomie», στο Arbeitsgemeinschaft sozialpolitischer Arbeitskreise (Hrg), *Materialien zur Alternativen Ökonomie I*, Berlin 1975, σ. 161.
26. J. Huber, *Die zwei Gesichter der Arbeit. Ungenutzte Möglichkeiten der Dualwirtschaft*, Frankfurt, a/M., 1984 σ. 48.
27. K.W. Brand, D. Büsser, D. Rucht, *Aufbruch in eine andere Gesellschaft. Neue soziale Bewegungen in der Bundesrepublik*, Frankfurt, a/M., 1984 σ. 155, 157.

28. M. Kück, *Betriebswirtschaft der Kooperative. Eine einzelwirtschaftliche Analyse Kooperativer und selbstverwalteter Betriebe*, Stuttgart, 1989, σ. 29. W. Beywl (et al.), *Alternative Betriebe in NRW, Ministerium für Arbeit, Gesundheit und Soziales des Landes Nordrhein Westfalen*, 1984, σ. 22.

29. Οι παραπάνω στόχοι αναφέρονται από τους H. Kreuz κ.ά., «Eine Alternative zur Industriegesellschaft?», στο *Institut für Arbeitsmarkt - und Berufsforschung der Bundesanstalt für Arbeit, Beiträge zur Arbeitsmarkt - und Berufsforschung*, Nürnberg 1985, σ. 11. H. Kreuz κ.ά., *Alternative Projekte zwischen Fortschritt und Anpassung*, Nürnberg, 1989, σ. 15 κ.ε.

30. E. Hobsbawm, «Comment in Reflecting on labor in the West since haymarket: a roundtable discussion», στο H.B. Jenz and J.C. MacManus, *The newberry papers in family and community history*, 1986, 2, σ. 16, όπως αναφέρεται στο Αρίγκι Τζ., *Η αυταπάτη της ανάπτυξης*, Αθήνα, 1993, σ. 21.

31. Βλέπε σχετικά με τα παραπάνω και D. Chodorkoff, «Η κοινωνική οικολογία και η ανάπτυξη της κοινότητας», στο *Κοινωνία και Φύση*, 1992, τόμ. 1, σ. 129-140.

32. Βλέπε σχετικά επίσης I. Fetscher, «Das Recht, man selbst zu bleiben», στο I. Fetscher, *Arbeit und Spiel*, Stuttgart, 1983, σ. 159.

33. B.A. Weisbrod, *The voluntary nonprofit sector*, Lexington/Mass, Toronto 1977, J. Gershuny, *The informal economy*, Futures, 1979. D. Pym, *Toward the dual economy and emancipation from employment*, Futures, 1980. H. Arendt, *Vita Activa*, München, 1967, J. Huber (Hrg), *Anders arbeiten - anders wirtschaften*, Frankfurt, a/M., 1979. J. Berger, J. Müller, R. Pfriem, *Kongreß: Zukunft der Arbeit*, Bielefeld, 1982. F. Benseler, R.G. Heinze, A. Klönne (Hrg), *Zukunft der Arbeit*, Hamburg, 1982. H.C. Binswanger κ.ά., *Arbeit ohne Umweltzerstörung*, Frankfurt, a/M., 1983 (2η έκδοση 1988). E. Altvater (Hgr), *Arbeit 2000*, Hamburg, 1985. A. Gorz, *Αντίο προλεταριάτο*, Αθήνα, 1986. A. Gorz, *Οι δρόμοι του παραδείσου*, Αθήνα, 1986. A. Gorz, *Kritik der ökonomischen Vernunft*, Berlin, 1989. I. Fetscher, *Überlebensbedingungen der Menschheit*, Berlin, 1991.

34. Arlacchi P., *Mafiose Ethik und der Geist des Kapitalismus. Die unternehmerische Mafia*, Frankfurt, a/M., 1989, σ. 87 κ.ε. και 186 όπως αναφέρεται στο P. Alheit, «Abschied von der Lohnarbeit», στο P. Alheit, et al. (Hrg), *Abschied von der Lohnarbeit?*, Universität Bremen Forschungsschwerpunkt Arbeit und Bildung, Bd. 12, Bremen, 1990, σ. 22.

35. H. Adret (ed.), *Travailler deux heures par jour*, Paris, 1977, σ. 116.

36. Βλέπε σχετικά, Κ. Ψυχοπαίδης, «Η Τοπική Αυτοδιοίκηση ως πολιτικός θεσμός», στο *Τοπική Αυτοδιοίκηση*, τόμ. 6, σ. 15-20, Αθήνα, 1982. Επίσης, Κ. Ψυχοπαίδης, Π. Γετίμης, *όπ.παρ.*, σ. 21.

37. Σκ. Παπαϊωάννου, «Περιφερειακό κράτος, τοπική αυτοδιοίκηση και τοπική κοινωνία», στο Σκ. Παπαϊωάννου κ.ά., *όπ.παρ.*, σ. 184.

38. Για το σημαντικό αυτό πρόβλημα της κινητοποίησης και έκφρασης των τοπικών προβλημάτων της τοπικής κοινωνίας από την ίδια θα μιλήσουμε παρακάτω.

39. Χαρακτηριστικό είναι εδώ το παράδειγμα του τουρισμού που παρόλο το ευρύ φάσμα πληθώρας οικονομικών δραστηριοτήτων που ενσωματώνει, πολλές φορές περιορίζεται στο «δωμάτιο» και «εστιατόριο».

40. P. Rosanvallon, «Für Wirtschaft der Autonomie», στο J. Juber (Hrg), *Anders arbeiten - anders wirtschaften*, Frankfurt, a/M., 1983, (213-227), σ. 214.

41. Βλέπε σχετικά S.N. Eisenstadt, *όπ.παρ.*, σ. 335.

42. Οι διαπιστώσεις αυτές στηρίζονται σε συστηματικές παρατηρήσεις που έχουμε κάνει ιδιαίτερα στα πλαίσια της έρευνάς μας στην Επαρχία της Κω, βλέπε σχετικά Σκ. Παπαϊωάννου κ.ά., *όπ.παρ.*, βλέπε επίσης ιδιαίτερα για την Κρήτη, V. Vuidaskis, *Tradition und sozialer Wandel auf Kreta*, Heidelberg, 1976, σ. 283 κ.ε.

43. Αυτό ισχύει π.χ. σε πολλές ελληνικές περιοχές όπου εμφανίστηκε και κυριάρχησε ο τουρισμός ως οικονομική δραστηριότητα.

44. N. Elias, *Über den Prozeß der Zivilisation*, Bern/München, 1979, Bd. II, σ. 4.
45. Συνέντευξη του Κωστή Χατζημιχάλη και της Ντίνας Βαίου, στο Μιχάλη Μοδινό, «Ανοχύρωτες πόλεις, ανυπεράσπιστες περιφέρειες», *Νέα Οικολογία*, τεύχ. 90, Απρίλιος 1992, σ. 30-36.
46. Lefebvre H., *Μηδενισμός και Αμφισβήτηση*, Αθήνα, 1980, σ. 92.
47. Lefebvre H., όπ.παρ., σ. 92 κ.ε.
48. Lefebvre H., όπ.παρ., σ. 94.
49. Lefebvre H., όπ.παρ., 93, 125, 110.
50. P. Alheit, «Abschied von der Lohnarbeit?...», όπ.παρ., σ. 11. Πριν από ένα χρόνο (στις 2-6-92) ήρθε μια ισχυρή επιβεβαίωση των παραπάνω από τη Δανία με το δημοψήφισμα κατά του Μάαστριχτ. Οι παραπάνω σκέψεις εξηγούν ακόμη –τουλάχιστον εν μέρει– τις θίαιες συγκρούσεις στις πρώην ανατολικές χώρες.
51. «Πατρίδα» με την έννοια του Ernst Bloch, στο βιβλίο του *Das Prinzip Hoffnung*, τόμοι 3, Frankfurt, a/M., 1959.
52. I. Fetscher, «Das Recht, man selbst zu...», όπ.παρ., σ. 152. Βλέπε επίσης G. Vonderach, «Eigeninitiativen - Beginn einer Kulturellen Mutation?», στο F. Benseler, R.G. Heinze, A. Klöppe (Hrg), όπ.παρ., σ. 33 κ.ε.
53. Βλέπε σχετικά P. Alheit, όπ.παρ., σ. 22-25. Βλέπε επίσης U. Beck, *Gegengifte. Die organisierte Unverantwortlichkeit*, Frankfurt, a/M., 1988, σ. 25.
54. E. Bloch, όπ.παρ., σ. 925.
55. L. Mumford, *Mythos der Maschine*, Frankfurt, a/M., 1977.
56. J. Huber, «Was wäre, wenn...? Ein Szenario», στο J. Huber (Hrg), όπ.παρ., σ. 19 κ.ε.
57. J. Huber, όπ.παρ., σ. 19 κ.ε.
58. K. Polanyi, *The Great Transformation. Politische und Ökonomische Ursprünge von Gesellschaften und Wirtschaftssystemen*, Wien, 1977, σ. 81 και 64.
59. J. Huber, όπ.παρ., σ. 20 κ.ε.
60. K.W. Brand, D. Büsser, D. Rucht, όπ.παρ., σ. 154 κ.ε.
61. Βλέπε σχετικά, U. Beck, όπ.παρ., σ. 119 κ.ε.
62. K. Müschen, *Lieber lebendig als normal!, Selbstorganisation, Kollektive Lebensformen und alternativ Ökonomie*, Bensheim, 1982, σ. 33 κ.ε.
63. W. Beywl κ.ά., όπ.παρ., σ. 3 κ.ε. Ch. Personn, O. Tiefenthal, *Bedingungen und Strukturen alternativer Ökonomie*, Nürnberg, 1988, σ. 1 κ.ε.
64. R. Inglehart, «Wertewandel in den westlichen Gesellschaften: Politische Konsequenzen von materialistischen und post-materialistischen Prioritäten», στο H. Klages (Hrg), *Wertewandel und gesellschaftlicher Wandel*, Frankfurt, a/M., 1979, H. Klages (Hrg), όπ.παρ., 1979, F. Benseler, et al., όπ.παρ., *Εισαγωγή*, σ. 8.
65. A. Toffler *Die Zukunftschance*, München 1980. J. Huber, *Die verlorene Unschuld der Ökologie*, Frankfurt, a/M., 1980, σ. 111 κ.ε.
66. J. Huber, *Die verlorene Unschuld...*, όπ.παρ., σ. 111 κ.ε.
67. R. Schwendter, όπ.παρ., σ. 161 κ.ε.
68. R.G. Heinze, T. Oik, «Selbsthilfe, Eingenarbeit, Schattenwirtschaft», στο F. Benseler, et al. (Hrg), όπ.παρ., σ. 13 κ.ε. G. Vonderach, «Eigeninitiative - Beginn einer Kulturellen Mutation?», στο F. Benseler, et al. (Hrg), όπ.παρ., σλ. 31 κ.ε. U. Bullmann, et al. (Hrg), *Lokale Beschäftigungsinitiativen, Konzepte, Praxis, Probleme*, Marburg, 1986.
69. U. Fink, *Keine Angst vor Alternativen*, Freiburg 1983. F. Krotz, *Die Berliner Förderung von Selbsthilfe: Hilfe zur Autonomie oder zur Instrumentalisierung?* (Z 16 der FU Berlin), Berlin, 1986.
70. Ο αναγνώστης που ενδιαφέρεται να εμβαθύνει πιο συστηματικά στο πρόβλημα θα πρέπει να ανατρέξει στην αναφερόμενη σ' αυτή την εργασία βιβλιογραφία και ιδιαίτερα στα J. Huber (Hrg), *Anders arbeiten...*, όπ.παρ., F. Benseler, et al. (Hrg).

- όπ.παρ., J. Berger, et al. (Hrg), όπ.παρ., P. Alheit, et al. (Hrg), όπ.παρ.
71. P. Rosanvallon, όπ.παρ., σ. 225.
72. P. Rosanvallon, όπ.παρ., σ. 226.
73. P. Rosanvallon, όπ.παρ., σ. 226.
74. Βλέπε σχετικά R.G. Heinze, T. Olk, όπ.παρ., σ. 13 κ.ε.
75. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται τόσο σε αναπτυγμένες χώρες που μαστί-
ζονται από ανεργία, όσο και σε χώρες όπως η Ελλάδα.
76. Ειδικά για χώρες όπως η Ελλάδα με κάποιες ιδιαιτερότητες, όπως π.χ. η
ύπαρξη ως ένα βαθμό ακόμη κάποιων «υπολειμμάτων» σε δομές και αξίες, η γεω-
γραφική διάσπαση του χώρου της (ιδιαίτερα του νησιωτικού), ή έστω και «κοινωνι-
κορομαντική» έντονη σχέση των Ελλήνων με τον «τόπο» τους (την «ιδιαίτερη πα-
τριδα» τους) κ.λπ., προσφέρονται για μια τέτοια προσπάθεια δημιουργίας εναλλα-
κτικών πειραμάτων που θα επαναδραστηριοποιήσουν και θα επανασυνθέσουν τον
κοινοτικό κοινωνικό ιστό.
77. E. Bloch, όπ.παρ., σ. 1622 κ.ε.
78. E. Bloch, όπ.παρ., σ. 9 και 10.

Βιβλιογραφία

- Adret H. (ed.), *Travailler deux heures par jour*, Paris, 1977.
Alheit P., et al. (Hrg), *Abschied von der Lohnarbeit?*, Universität Bremen, Forschungsreihe
des Forschungsschwerpunkts Arbeit und Bildung, Bd. 12, 1990.
Alheit P., «Abschied von der Lohnarbeit? Bemerkungen zu einer Erweiterung des Arbeitbe-
griffs», στο Alheit P., et al., όπ.παρ.
Altwater E., et al. (Hrg), *Arbeit 200*, Hamburg, 1985.
Arendt H., *Vita Activa oder vom tätigen Leben*, München, 1967 (The Human Condition,
Chicago, 1958).
Αρίγκι Τζ., *Η αυταπάτη της Ανάπτυξης*, Αθήνα, 1993.
Arlacchi P., *Mafiose Ethik und der Geist des Kapitalismus. Die unternehmerische Mafia*,
Frankfurt, a/M., 1989.
Beck U., *Risikogesellschaft*, Frankfurt, a/M., 1986.
Beck U., *Gegengifte*, Frankfurt, a/M., 1988.
Benseler F., et al. (Hrg), *Zukunft der Arbeit*, Hamburg, 1982.
Berger J., et al. (Hrg), *Kongreß Zukunft der Arbeit*, Bielefeld, 1982.
Beywl W., et al. (Hrg), *Alternative Betriebe in NRW*, Ministerium für Arbeit und Soziales
des Landes NRW, 1984.
Binswanger H.C., et al. (Hrg), *Wege aus der Wohlstandsfalle*, Frankfurt, a/M.
Binswanger H.C., et al. (Hrg), *Arbeit ohne Umweltzerstörung*, Frankfurt, a/M., 1983 (2η
έκδοση 1988).
Biró A., «Ο Τοπικός Χώρος: Μια Προνομιακή Περίπτωση Ανάπτυξης», *Κοινωνία και
Φύση*, 1:156-170, 1992.
Bloch E., *Das Prinzip Hoffnung*, 3Bd., Frankfurt, a/M., 1959.
Brand K.E., et al. (Hrg), *Aufbruch in eine andere Gesellschaft. Neue soziale Bewegungen
in der Bundesrepublik*, Frankfurt, a/M., 1984.
Bullmann U., et al. (Hrg), *Lokale Beschäftigungsinitiativen, Konzepte, Praxis, Probleme*,
Marburg, 1986.
Chodorkoff D., «Η Κοινωνική Οικολογία και η Ανάπτυξη της Κοινότητας», *Κοινωνία
και Φύση*, 1:129-140, 1992.
Cooke Ph., «Locality, Struktur und Agency», στο Häußermann H. (Hrg), *Ökonomie und
Politik in alten Industrieregionen Europas*, Basel/Boston/Berlin, 1992, σ. 35-52.

- Durkheim E., «Besprechung von Ferdinand Tönnies: Gemeinschaft und Gesellschaft. Abhandlung des Communismus und des Socialismus als empirischer Culturformen, Leipzig, 1887», στο Durkheim E., *Frühe Schriften zur Begründung der Sozialwissenschaft*, Darmstadt und Neuwied, 1981.
- Durkheim E., *Über soziale Arbeitsteilung*, Frankfurt a/M., 1988 (2 Auflage).
- Eisenstadt S.N., *Tradition, Wandel und Modernität*, Frankfurt, a/M., 1979.
- Elias N., *Über den Prozeß der Zivilisation*, Bd. I, II, Frankfurt, a/M., 1979.
- Fannon F., *Της Γης οι Κολασμένοι*, Αθήνα, 1982.
- Fetscher I., «Das Recht, man selbst zu bleiben», στο Fetsher I., *Arbeit und Spiel*, Stuttgart, 1983.
- Fetscher I., *Politik, soziale Bewegungen und Ökologische Ethik*, Frankfurt, a/M., 1988.
- Fetscher I., *Überlebensbedingungen der Menschheit*, Berlin, 1991.
- Fink U., *Keine Angst vor Alternativen*, Freiburg, 1983.
- Freire P., *Pädagogik der Unterdrückten*, Reinbek, 1973.
- Gershuny J., *The Informal Economy*, Futures, 1979.
- Gorz A., *Kritik der ökonomischen Vernunft*, Berlin, 1989.
- Gorz A., *Οι Δρόμοι του Παραδείσου*, Αθήνα, 1986.
- Gorz A., *Αντίο Προλεταριάτο*, Αθήνα, 1986.
- Heinze R.G., Olk T., «Selbsthilfe, Eigenarbeit, Schattenwirtschaft», στο Benseler F., et al. (Hrg), *Zukunft der Arbeit*, Hamburg, 1982.
- Hobsbawm E., «Comment in Reflecting on labor in the West since haymarket: a roundtable discussion», στο J.B. Jenz and J.C. MacManus, *The newberry papers in family and community history*, 1986, 2.
- Huber J. (Hrg), *Anders arbeiten - anders wirtschaften*, Frankfurt, a/M., 1979.
- Huber J., *Die verlorene Unschuld der Ökologie*, Frankfurt, a/M., 1980.
- Huber J., *Die zwei Gesichter der Arbeit. Ungenutzte Möglichkeiten der Dualwirtschaft*, Frankfurt, a/M., 1984.
- Ingelhart R., «Wertewandel in den westlichen Gesellschaften: Politische Konsequenzen von materialistischen und postmaterialistischen Prioritäten», στο Klages H. (Hrg)., *Wertewandel und gesellschaftlicher Wandel*, Frankfurt, a/M., 1979.
- Klages H. (Hrg)., *Wertewandel und gesellschaftlicher Wandel*, Frankfurt, a/M., 1979.
- Kreutz H., et al. (Hrg), «Eine Alternative zur Industriegesellschaft?», στο *Institut für Arbeitsmarkt - und Berufsforschung der Bundesanstalt für Arbeit*, Beiträge zur Arbeitsmarkt - und Berufsforschung, Nürnberg, 1985.
- Kreutz H., et al. (Hrg), *Alternative Projekte zwischen Fortschritt und Anpassung*, Nürnberg, 1989.
- Krotz F., *Die Berliner Förderung von Selbsthilfe: Hilfe zur Autonomie oder zur Instrumentalisierung?* (Z 16 der FU Berlin), 1986.
- Kück M., *Betriebswirtschaft der Kooperative. Eine einzelwirtschaftliche Analyse kooperativer und selbstverwalteter Betriebe*, Stuttgart, 1989.
- Lefebvre H., *Μηδενισμός και Αμφισβήτηση*, Αθήνα, 1990.
- Marx K., *Deutsche Ideologie*, M.E.W. Bd. 3, Berlin (O), 1983.
- Marx K., *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*, Berlin, 1953.
- Μοδινός Μ., «Ανοχύρτες Πόλεις, Ασυπεράσπιστες Περιφέρειες», *Νέα Οικολογία*, 90: 30-36, 1992 (συνέντευξη με τους Χατζημιχάλη Κ. και Βαθου Ν.).
- Müschen K., *Lieber lebendig als normal! Selbstorganisation, kollektive Lebensformen und alternative Ökonomie*, Bensheim, 1982.
- Mumford L., *Mythos der Maschine*, Frankfurt a/M., 1977.
- Παπαϊωάννου Σκ., κ.ά., *Τοπικό Αναπτυξιακό Πρόγραμμα της Επαρχίας Κω*, Κως/Ρέθυμνο, 1988, (αδημοσίευτη έρευνα).
- Παπαϊωάννου Σκ., «Περιφερειακό Κράτος, Τοπική Αυτοδιοίκηση και Τοπική Κοινω-

- νία», στο Παπαϊωάννου Σκ., κ.ά., *Τοπικό Αναπτυξιακό Πρόγραμμα της Επαρχίας Κω*, Κως/Ρέθυμνο, 1988, σ. 177-194.
- Παπαϊωάννου Σκ., «Μετά τα Όρια της Ανάπτυξης τα Όρια της Εργασίας;» στο Λαμπρή-Δημάκη Ι., *Η Κοινωνιολογία στην Ελλάδα*, τόμ. ΙΙ, (προγραμματισμένη έκδοση 1993, Εκδόσεις Παπζήση).
- Personn Ch., Tiefenthal O., *Bedingungen und Strukturen alternativer Ökonomie*, Nürnberg, 1986.
- Polanyi K., *The Great Transformation. Politische und Ökonomische Ursprünge von Gesellschaften und Wirtschaftssystemen*, Wien, 1977.
- Pym O., *Toward the Dual Economy Emancipation from Employment*, Futures, 1980.
- Robertson J., «Zusammenbruch oder Durchbruch», στο Huber J., (Hrg). *Anders arbeiten- anders wirtschaften*, Frankfurt, a/M., 1979, σ. 36-54.
- Robertson J., «Τα Οικονομικά της Τοπικής Κοινωνίας», *Κοινωνία και Φύση*, 1 (171-200), 1992.
- Rosanvallon P., «Für eine Wirtschaft der Autonomie», στο Huber J., (Hrg). *Anders arbeiten- anders wirtschaften*, Frankfurt, a/M., σ. 213-227.
- Schwendter R., «Notate zur Kritik der alternativen «Ökonomie» στο Arbeitsgemeinschaft sozialpolitischer Arbeitskreise (Hrg), *Materialien zur Alternativen Ökonomie I.*, Berlin, 1975.
- Tönnies F., *Gemeinschaft und Gesellschaft. Abhandlung des Communismus und des Socialismus als empirischer Culturformen*, Leipzig, 1987.
- Toffler A., *Die Zukunftschance*, München, 1980.
- Urry J., «Society, Space and Locality», στο *Society and Space*, 5: 435-444, 1987.
- Vuidaskis V., *Tradition und sozialer Wandel auf Kreta*, Heidelberg 1976.
- Vonderach G., «Eigeninitiativen-Beginn einer kulturellen Mutation?», στο Benseleer F. et al. (Hrg), *Zukunft der Arbeit*, Hamburg, 1982.
- Weber M., *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen, 1976.
- Weisbrod B.A., *The voluntary nonprofit sector*, Lexington/Mass., Toronto 1977.
- Ψυχοπαίδης Κ., «Η Τοπική Αυτοδιοίκηση ως Πολιτικός Θεσμός», *Τοπική Αυτοδιοίκηση*, 6: 15-20, 1982.
- Ψυχοπαίδης Κ., Γετίμης Π., *Ρυθμίσεις Τοπικών προβλημάτων*, Αθήνα, 1989.

